

III. A CSALÁD

Az ideális házasság modellje

A házastársi viszony fölfogását illetően a *Familia* cikkeiben erőteljes elmozdulást figyelhetünk meg: az első évtizedben önmaguk bevallása szerint a nők pártján álló, legalábbis az asszonyi sors problémái iránt nyitott férfiak erősítették a klasszikus képlet – a férj a családfenntartó, ő dönt a pénzügyekben, a feleség pedig a háztartásért, a cselédek munkájáért felel – működőképességét, azt, hogy egy nő annak keretében kitűnően megvalósíthatja önmagát; később viszont több olyan, női véleményeket tükröző állásfoglalás jelent meg, mely rávilágított e klasszikus modell képmutató jellegére, a nő leterheltségére és kiszolgáltatott helyzetére. Mindez, persze, részben magyarázható a Nyugat-Európában erősödő női emancipációs mozgalommal, mely az oktatásban, a művészetekben – főként az irodalomban –, sőt a politikában (szüfrasset-mozgalom) újabb és újabb hadállásokat foglalt el, ám már most előre kell bocsátanunk, hogy az alább ismertetendő – akár férfiúi, akár női – nézetek bevallottan az erdélyi vagy magyarországi viszonyokra vonatkoznak, többen elhatárolják magukat a nyugati – egyéni különködőknek tekintett – aktivisták küzdelmeitől.

Vasilii Popu két 1867-es cikke még a hagyományos házasságmodellre reprodukálta: a kereszténység a férfit tette meg a nő vezetőjévé; ebben azonban nincs semmi degradáló, káros, mert mindegyiküknek megvan a maga köre: a férfi a kenyérkereső, a feleség pedig jó háztartással, célirányos munkával óvja, sőt gyarapítja annak keresményét; a férj felesége vezetője és támasza, a nő hivatása viszont, hogy gyöngédségével szelídítse a férfi kemény

természetét, vigaszt, kellemes környezetet biztosítson férje számára. Nem föltétlen engedelmességről van szó, a férjnek tekintetbe kell vennie felesége tanácsait, aki ugyanakkor nem köteles hallgatni férjére, ha ez ellentétben áll az isteni akarattal; másrészt könnyei a legkeményebb kőszívet is meglágyítják.¹ Hasonló elveket fogalmazott meg a Párizsban tanuló Ioan Lăpădat egy 1869-es hosszabb cikke, mely valójában a női emancipáció ismert európai férfi harcosa, Eugene Pelletan egy előadását foglalta össze. A párizsi professzor szerint a háztartás lényege nem az, hogy az egyik parancsol, a másik pedig engedelmeskedik, hanem munkamegosztásról és sorsközösségről van szó. „A férjnek odakint kell keresnie, az asszony helye pedig a házi tűzhely mellett van, ő irányítja és igazgatja a házat, ő formálja azokat a fiatal lelkeket, kiket rábízott a gondviselés, hogy méltó állampolgárokat neveljen a hazának. A házasságot tehát úgy határozhatjuk meg mint alkotmányos kormányzatot. A férj a külügy-, a feleség pedig a belügyminiszter; a férj birtokolja a bevételi tárcát, a feleség pedig a kiadásokat felügyeli. Minden gazdasági ügyben a minisztertanácsban kell döntenie; a tervezett költségvetéshez viszont tartaniuk kell magukat, mert a rendkívüli büdzsé lerombolja a gazdaságot!”² Egy 1871-es vezércikk elismerte, hogy lehetnek nézeteltérések a felek között, ám egy művelt nő ismét képes megteremteni az összhangot, visszaállítani az alapállapotot, miszerint férjével egy test, egy lélek.³

A főnti harmonikus modellt közvetítették egyes női szerzők megnyilatkozásai is. Ana Botta egy 1874-es írása a nők helyzetét, státusát illetően meglehetősen optimizmust sugallt: igaz, jogilag nem teljesen egyenlők, ám a jog a gyöngét védi, és a civilizáció haladása amúgy is meghozza a szükséges változásokat. Mindezt nem is tartotta központi jelentőségűnek, mert a nő a házasságon keresztül egyébként is férje igazi társává válik. Az előadó sokkal inkább az azonos kötelességeket hangsúlyozta, a nő elvárható magatartását a családi harmóniának és „a polgári társadalom közboldogságának” erősítése érdekében: „A *boldogság*

szón nem azt értjük, hogy valaki ott tündökölt egy színházi előadáson; nem azt, hogy hallatlan fényűzést enged meg magának; nem a percnyi hódításokat, melyekre a társadalom bőven nyújt alkalmat. Nem! A boldogság az otthoni békében rejlik, a tiszta, szent érzelmek ápolásában, a számunkra legdrágábbak üdvében és boldogulásában, a szerény és szilárd anyagi helyzetben, és az intelligencia azon kedvteléseinek művelésében, melyek ma már minden választékosabb elme számára kötelezőnek számítanak.” Hasonló állásfoglalás jelent meg majdnem három évtizeddel később is: Maria Baiulescu a brassói román nőegylet ötvenéves jubileuma alkalmával fölolvastott értekezésében figyelmeztetett arra, hogy a románság még nemzeti létéért kénytelen küzdeni, ezért a nőknek sem a nemzetközi mozgalomban kell látniuk egyenjogúsításuk zálogát, hanem magukévá kell tenniük Hervegh tételét. „A nő emancipációja a házasság, azáltal fonódik össze nemzete sorsával.” Tartalmas neveléssel kell a nőket képessé tenni arra, hogy harcostárssá váljanak férjük számára, aki boldogan siet hozzájuk haza. Kölcsönös megelégedettségük, az önző érdekek háttérbe szorítása biztosítja, hogy szorgalmas, nemzetileg öntudatos új generációt nevelnek, melyet nem nyelhet el semmiféle idegen faj. Nina Mănăstirean korábbi cikke szintén a lemondást írta elő az asszonyok számára. „Mindent a maga idejében: a baba a gyerekeknek, a divatolás a kisasszonyoknak, önmegtartóztatás és óvatosság az anyák esetében.” De hát, mire is az a hivalkodó, fényűző öltözködés és a kacérkodás? Egy lány esetében, akik férjet akar fogni, megengedhető, de egy asszonynál... Maria Demetrian szintén azt hangoztatta a nőolvasóknak, hogy a házasság harmonikus működésének biztosítása, a férj szerelmének megőrzése a feleség feladata, ezért a kapcsolat megromlásáért őt terheli a felelősség.⁴

A férj-feleség viszony tehát nemcsak rózsaszínben jelent meg a *Familia* hasábjain, hanem, mint előrebocsátottuk, az örök vita – nevezetesen, hogy melyik fél uralkodik a másikon, használja ki a másikat – is hangot kapott, habár nem föltétlenül eredeti hangú

tálalásban. Egy névtelenségbe burkolózó szerző (falusi hölgyként határozva meg magát), aki persze maga Vulcan is lehetett, még humorosan vetette föl a problémát: a női egyenjogúság idővel mindenképpen bekövetkezik (1869-ben, a nyugat-európai emancipációs mozgalom hullámveréseinek kezdetén vagyunk), ám a férfiakat is egyenjogúsítani kell – kiszabadítani saját szenvedélyeik fogságából. Amint kilépnek a házból, a politika, a divat és egyebek rabjai: vadászat, kalandok kergetése, alkohol, köztéri-kávéházi szónoklás, kártya. Emellett otthon sem urak, hanem zsarnokok.⁵ I. Valeriu B. angolból fordította 1878-ban *A nők szerencsések* című cikket, amely a nők privilegizált helyzetét bizonygatta konvencionális érvek tömegével: mindegyikük szép, és piperészkedik egész életében, miközben a férfiak végig ugyanazt a szürke ruhatárat hordják; a nők iránt mindenki figyelmes, udvarias; a férfi hajnalban kel, hogy naphosszat dolgozzon, izzadjon, háborúban ő teszi kockára az életét, míg a nőt védik az otthon biztonságos falai, ha pedig „boldog mosollyal” kiadta az utasítást a cselédnek, mehet vizitbe a barátnőjéhez, az üzletekbe, hogy a férj pénzét elköltse; ha pedig baj van, nyugodtan sírhatnak, a női könnyek előtt mindenki meghajol. A szerző/fordító végezetül sajnálkozását fejezte ki, hogy ő nem lehet nő, és mindjárt kilencgyermekes anya.⁶ Számunkra ez az átvett, egyébként nem túl épületes filippika azért érdekes, mert kiprovokálta a *Familia* gyakori szerzőnője, Emilia Lungu ingerült válaszát, melynek közlésével Vulcan egyrészt elismerte, hogy a hazai polgári hölgyek társadalmi-családbeli helyzete nem sokat javult, másrészt pedig, hogy ezt a problémát társadalmi vitára kell bocsátani, és valamilyen módon orvosolni.

A szerzőnő tételesen cáfolta a vitaindító érveit. A nők azért szépek, mert ezt várják el a férfiak. „Mennyi fáradságot, gondot, félelmet és nélkülözést kell vállalnunk, hogy szépek legyünk [...], ebbe úgy látszik, nem gondolt bele a szerző.” A nők nemhogy figyelmességet nem kapnak, hanem örökre a férfiak szolgái: a menyasszony köti meg vőlegénye nyakkendőjét, a feleség gombok légióját varrja föl férjének, maga pedig legfőljebb azért ruházkodik,

hogy férjének tetsszen. A férfi, ha lejárt a munkaideje, szabad, mint a madár, a nő viszont mikor mondhatja azt, hogy semmi dolga nincsen? Várja a sütés-főzés, mosás-vasalás, söprés, varrás stb. Amíg a férj éjjel álmaiba merül, a nő mindkét karján egy-egy gyermeket csitítgatva rója föl-alá a szobát. Ami a veszélyeket, a háborút illeti: „Melyik nő nem menne szívesebben egy égő házba, mintsem hogy odaégett sültet tegyen a férje elé? Melyikük nem tenné ki magát inkább az ellenséges ágyúk tüzének, mintsem a férje pillantásainak, amikor a kosztpénz emelését kéri.” Hogy a nő rábízta a cselédekre a háztartást, és mehet kedve szerint? „Csak próbálja ezt meg egy nő a mai cselédekkel: a cselédlány öt perc múlva már a legújabb regény fölött fog ülni, az apró gyerekek pedig sorban esnek ki az ablakon, mert a dajka elment vizitbe.”⁷

Hasonló szópárbajra került sor ugyanitt majdnem két évtizeddel később, s ekkor is a kesztyűt fölvevő hölgy válasza volt az igényesebb és realisabb. Az alapcikk, George Simu írása pusztán a hagyományos közhelyeket melegítette föl: a nők szeszélyesek, a férfiak pedig kénytelenek hozzájuk alkalmazkodni, hiúk, kacérok és mindig az övék az utolsó szó – mindezt hasonló szintű anekdotákkal és viccekkel fűszerezve.⁸ A cikkekre tizennégy részes sorozatban felelt Elena Voronca, mi itt csupán néhány gondolatát idézzük. Miután tudatosította, hogy a férfiak csak az udvarlás ideje alatt kedvesek, figyelmesek a nő iránt, a házasságban viszont közönyösek vagy éppen durvák, agresszívok, mégsem tanácsolta hölgytársainak, hogy hagyják el férjüket: „Elhagyni a férjet hazard lépés egy nő életében, hiszen arra nevelték, hogy férjhez menjen, és férje által szerezzen egzisztenciát. Azután a lelkiismeret, a szív sem hagyja, hogy így tegyél, vannak olyan kötelékek, melyeket, ha szétszakítunk, vér fog folyni, esetenként pedig a körülmények, a gyermekek tartanak Téged helyben.” Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy semmi sem változott volna a házastársi viszonyban; a férfiaknak kétségkívül van okuk panaszra – figyelmeztetett a szerzőnő –, elmúlt a régi szép patriarchális kor, „amikor a ház mindenható ura bármit megtehetett, parancsa törvény volt, a

feleség pedig, akit háziállatként kezeltek, csak úgy láthatott, ahogy a férj látott és akart, ez elég volt a boldogsághoz – s a férj jó hangulatának ritka pillanataiban legfőbb jutalomként hátba veregette feleségét e szavak kíséretében: dolgozz csak, anyuskám, ahogy eddig tetted, elégedett vagyok veled, hozok melléd egy fiatalabbat is, az majd segít neked. A feleség, mihelyt hervadásnak indult, mindenki által megvetetté vált: a fiatalabb nők, férje és gyermekei lenézésének tárgyává.” A régi, vérükbe ivódott cselédhelyzet az, hogy hallgatni kell, nem kell szólni, mert úgysem lehet igaz a férje ellenében, úgysem tud a jogaira apellálni – mindez él még a mai nőkben. Azt azért érzékelteti a cikk, hogy a rabszolga-helyzet inkább már csak az alsóbb osztályokban általános: a végeláthatatlan munka súlya alatt valóságos mártírok voltak egykor a nők, „mint azok még ma is a nép körében”, és igazán kivetkőzött emberi mivoltából az a férj, aki képes volt még szidni, ütni-verní, „amely szerep máig megmaradt a nép között.” Ám a férjek általános közönye feleségük iránt nem is az egyes ember jellemhibája, hanem a társadalmi beidegződés: egy-egy lázadó asszonyt nemcsak a férfitársadalom ítélte el, hanem az asszonyok is csatlakoztak a koncerthez, „mint a hű ebek, akiket vernek ugyan, de mégis rohannak, ha hívják őket.” A közvélekedés úgy tartja, leesik a korona a férj fejéről, ha „lealacsonyodik” ahhoz, hogy feleségére figyeljen, igényeit, vágyait próbálja kilesni, jogait biztosítsa. A nőket viszont úgy nevelték, hogy mégcsak szerelmet se várjanak a házasságtól: nagyanyáikat úgymond a guzsalyra és a szövöszékre nevelték, számukra a férfiak ördögök voltak; a maguk leányaiba is azt ültették el, hogy a szerelem nem reális dolog, nem a pozitív érzelmeket tanították nekik, hanem azt, hogy hogyan kerüljék el a külső szerelem, a házasságtörés kísértését.⁹

Végezetül egy későbbi cikkre hívnánk föl a figyelmet, bár az nem kifejezetten a hazai román nőtársadalom véleményét tükrözi, szerzője ugyanis romániai hölgy, aki a bukaresti Ateneulban tartott előadásán ismertette nézeteit. A szöveg viszont a *Familiá*ban jelent meg először és mint közvélemény-formáló elem

semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül. Annál is inkább, mert két szempontból is eltér a korábbi évtizedek hagyományos kenetteljes-nyugtató nőképétől, melyet persze férfiak alakítottak ki. Míg a hatvanas-hetvenes évek szerzői elégedetten nyugtázták, hogy a keleti barbár, despotikus kultúrákkal szemben a kereszténység fölszabadította, sőt Szűz Mária által trónra emelte a nőt, szerzőnőnk úgy vélte, az egyház mindig igazságtalan volt e téren. A Biblia bűnös, tisztátalan teremtménynek, a Bűn előidézőjének, a férfi elveszejtőnek kiáltotta ki, maga a Tízparancsolat pedig tárggyá, szolgává tette a nőt. Jézus is egész életében egyetlen nőért állt ki (emlékezünk a házasságtörő asszony példázatára), a többiekéről elfeledkezett. Szent Péter és Pál is a férfiak rabjává tette őket, pedig a kereszténység aligha terjedt volna olyan sikeresen a nők nélkül. A másik új vonás, hogy a cikk nem öncélú és nem is tekintette normális állapotnak a nők térnyerését a magasabb oktatásban és a kvalifikált munkahelyeken, amit azon gondolata is kifejezett, hogy a lányok algebrai képleteket tanulnak, azt viszont nem, hogy mi egy feleség kötelessége – így pedig a házasság ígája sokkal nehezebben viselhető el. Az eszmefuttatás végül érdekes paradoxonnal zárul: „Ha a férj és a feleség társ kapcsolata igazágos lenne, mentes minden alávetettségtől, és a feleséget hagynák, hogy a kultúra révén olyan módon élhessen, ahogy az minden emberi lényt megillet, s ami boldogságot hozna mind családjának, mind neki magának, akkor bizonyosan nem harcolna azért, hogy neki is legyen karrierje, csak hogy kiszabaduljon a férj igájából, és nem követelne olyan jogokat magának, melyek kiharcolhatók, de nem illenek hozzá.”¹⁰

Az idézett cikkek mind-mind a férjes asszonyok problémáit feszegették, mint láttuk, a férjhezmenetelt tekintették belépőjegynek a társasági életbe, s így kimondva-kimondatlanul is a nő legfőbb törekvésének. Ezt sugallja továbbá Vulcan egy 1867-es Társalgása is: „Vénlányok! Brr! Van-e fenyegetőbb rémkép vajon egy fiatal lány számára, mint az a gondolat: lehet, hogy vénlány marad. Mme Staël, ez a szellemdús hölgy írta egyszer, hogy egy

nó számára nincs kellemetlenebb reggel, mint amikor arra ébred, hogy betöltötte a huszadik évét.”¹¹ A cikk egyébként a Poroszországgal vívott előző évi háború apropóján született, ecsetelendő a román kiasszonyok gyászát az elesett román hősök után, és félelmüket az általános hadkötelezettség esetleges bevezetése miatt – szintén kedveseik elvesztésétől rettegve. Ma minden vénlegény jó partira számíthat – üzenté a szerző. Az itt is megfogalmazott hagyományos közvélekedéssel később két írás vette föl a harcot. A Letitia álnévű szerző veszélyes, sok szenvedést, gyötrelmet okozó előítéletnek nevezte, s nem értette, miért nem emeli föl ellene a szavát valamely tekintélyes író vagy éppen író. „Roppant furcsa, hogy a haladás századában, abban a században, amikor folyik a harc mindenféle előítélet ellen, amikor mindenkit boldoggá akarunk tenni, és föl akarunk világosítani, ebben a században az emberek többsége töretlenül megmarad fönti előítélete mellett, és a szegény vénlányoknak ma is – akárcsak századokkal korábban – el kell viselniük a többség ironikus nevetését!” A közvélemény úgy tartja, hogy a vénlányok álnokok, pletykások, irigy természetűek – de a fiatal lányok, asszonyok között vajon nincsenek ilyenek? Hogy egoisták lennének – nem a kor általános baja ez? Tévedés az is, hogy nem lett volna alkalmuk férjhez menni: meg kell nézni életük regényét – lett volna kérőjük, de nem szerették. Nem kell-e tehát jobban tisztelni őket, mint azokat, akik az első adódó alkalommal férjhez mentek, csak hogy férjnél legyenek, vagy a pénzért, a rangért? Sokan csak a megbélyegzés, a szégyen elől menekülnek egy rossz házasságba. Méltánytalan, hogy a pártában maradtak örök kiskorúságra vannak kárhozható, csak gardedám kíséretében mehessenek bárhova. Vajon egy menyecske nem zúdíthat éppolyan sok bajt a maga, férje, gyermekei fejére? I. G. Barițiu viszont L. Speidel gondolatait ismertette 1878-ban. Eszerint a vénlányok nem maguk tehetnek szomorú sorsukról. Ritkán csúnyák, emellett romantikus lelkek, volt egy valós vagy álmodott regényük, ám az illető meghalt, elhagyta őket vagy nem vette észre szerelmüket. Megvan a maguk

tiszteletreméltó szerepe a társadalomban: „Szebb viszont hivatásuk, a rájuk váró tevékenység ezen a földön, ha vérző szívvel, visszatartott könnyekkel is, de testvérkéik és a családbeli, sőt idegen, szegény gyermekek őrző angyalai lesznek. Ha alkalmuk van unatkozni, akkor meg is érdemlik sorsukat.”¹²

Házassági motivációk

A román polgári rétegek gyarapodásával egyre inkább akut problémává vált a megfelelő házastárs kiválasztása. A kor szerzői egységesen úgy látták, hogy a polgári házasság nem a kölcsönös vonzalmon, hanem anyagi indítékokon alapul. Ez természetesen időtlen jelenség; számunkra az az érdekes, hogy a hozzászólók mennyiben tudták ezt a problémát a románság általános gazdasági, társadalmi kérdéseinek részeként szemlélni. Nos, a házassági motivációkat vagy éppen vonakodást szerzőink általában az elhibázott leánynevelésre, konkrétan pedig a pazarlásra, az öltözködésben jelentkező luxusra és a föltörekvő ambíciókra, az úrhatalomságra vezették vissza.

Lapjában Vulcan korán fölvetette a problémát. A társalgás kapcsán idéztük biztató szavait, miszerint a férfiak a kacér nőknek udvarolnak, ám a szerény ibolyákat veszik feleségül. Egy másik írásában viszont sokkal borúlátóbb hangot ütött meg a házasság jövőjével kapcsolatban: „A civilizáció mérföldes léptekkel halad előre, és ezzel együtt nő a kényelemszeretet is. Egy ház fönntartása már annyira drága, hogy a házasság hamarosan csak a gazdagok luxusa lesz, vagy könnyű elméjük meggondolatlan lépése – hacsak nem lesz képes a nő is arra, hogy gyarapítsa valamivel a háztartást.”¹³

A *Familia* egyik szerzője 1871-es cikkében az anyagias szemléletet tette az első helyre a házassági motivációk sorában. „Annak, hogy az udvarlás ma is inkább képmutatás és kényszeredettség, mintsem őszinteség és szívből jövő igazság, az oka abban a sajnálatos körülményben rejlik, hogy sok fiatal pár kapcsolatában nem a szerelem játssza a fő szerepet, hanem a fő mozgató elv

mindegyik félnél a vagyon. A leányok – néhány kivételtől eltekintve – lemondanak a tiszta vonzalomról és szerelemről, és legszívesebben gazdag férjet választanak maguknak, akik ki tudják elégíteni feleségük fényűző igényeit. A fiatal emberek úgyszintén jó partit akarnak csinálni, s ha csak ez a céljuk, akkor udvarlásuk nem lehet őszinte és igaz, hanem csak eszköz arra, hogy gazdagok legyenek.¹⁴ Ugyanezen szerző a következő számban arról értekezett, hogy melyik társadalmi osztályból válasszon feleséget egy ifjú, mely tulajdonságokat tartson fontosnak jövőbelijénél. Miután ismételten konstatálta, hogy a legtöbb házasságot nem két lélek rokonszenve alapján kötik, hanem másodlagos szempontoktól vezérelve, rátért a klasszikus esetre, mikor a fiatalember jobb, vezető családból választ feleséget pénz, protekció, szélesebb hitel- lehetőségek, fényesebb állás, pozíció reményében. Ám ez visszájára fordulhat – intette meg gondolatlan olvasóját a szerző –, figyelemztetvén a jól nősülni törekvő ifjakat, hogy fölkapaszkodási vágyuk, haszonelvű szemléletük esetleg egy eleve kudarcra ítélt házasságba viszi bele őket. Előkelő családból származó, egyoldalú szalonnevelést kapott feleségük képtelen irányítani a háztartást, ami a család anyagi romlásához vezet: „Egy ilyen leány, akinek nincsenek háztartási ismeretei, nem tud tekintélyt tartani, mikor a ház úrnőjévé válik, nem képes beletanulni a cselédek irányításába, átlátni, milyen jogai és kötelességei vannak velük szemben; a háztartást fizetett személyek vezetik, akik főleg magukkal törődnek, míg gazdáik családjának, házának jóléte, annak gyarapítása csak másodlagos a számukra.” Ha a férj egyébként is anyagi romlásba jut, akkor felesége korholja és hűtlenné válik hozzá, nem képes férjét fölemelni, mert az előkelő családból származó lányok csak csillogni tudnak, boldog házasságban, „bőségben tudnak élni, és nem akarják, nem képesek tudni és látni, mennyire forgandó az ember sorsa. Nem akarják megérteni, hogy aki ma Krózus, holnapra az is koldus lehet, a vagyon önmagában a boldog életnek nem garanciája.” Ha viszont alacsonyabb sorból választ magának párt a fiatal, akkor fönnáll a veszély, hogy neje csak csillogni akar

férje oldalán, magasabb céljai nem lesznek, viszont egyre újabb követelésekkel fog előállni. Jóvátehetetlen hiba tehát tanulatlan lányt elvenni, akinek „hiányoznak a szükséges ismeretei a társasági életről, arról a körről, melyben élnie kell, mert egy nevelést nem kapott nő, nemes érzelmek, a szív és a lélek kultúrája, a maga hivatásának ismerete nélkül még nagyobb veszélyt jelent a férfi életének nyugalmára és békéjére, mint egy magas, ám elhibázott kultúrájú nő.” A megoldás tehát a középút – azonos helyzetű leány kiválasztása, akinek van műveltsége, de azért inkább házias, az elegáns ruháknál, táncmulatságoknál, kacérkodásnál többre tartja férje boldogságát, szeretetét.¹⁵

Egy, már idézett 1882-es cikk – egy német szerző, Alfons Karr nyomán – arra a különbségre világított rá, amely egy alacsonyabb és egy magasabb állású férfi élete között figyelhető meg a nősülés után. Egy iparos olcsóbban, rendezettebben él férjként, mint legénykorában, s jól működik a családi munkamegosztás; a nép körében is szinte mindenki házas. Csak a művelt osztályokban idegenítik el a férfiakat a házasságtól a nők luxusigényei, a báli ruhaköltemények következményei.¹⁶ Szintén a vonakodó fiatalemberek igazát kívánta megvédeni G. Candrea *Miért nem nősülünk?* című, 1887-ben közölt apologetikájában, melyet korábban a terjedő úrhatnáság illusztrálására már idéztünk. Már az elején visszautasította a lányos mamák panaszát, miszerint a fiatalemberek nem akarnak megnősülni, vagy legalábbis óriási követelésekkel állnak elő. A szerző elismerte a nősülési kedv zuhanását, sőt azt már a nép körében is fölfedezni vélte, ám a leendő hitvesek költségeire hátrított a felelősséget. Igaz, hogy a vő megkapja a tisztességes hozományt, de az szintén felesége fűzőire, csipkéire megy el. Azelőtt a vőjelöltet nem érdekelte az após erszénye, hanem jó háziasszonyt akart magának. Az ifjú hölgyek másik kárhóztatható ambíciója pedig – mint a román úri mentalitás kapcsán láttuk – az volt, hogy végzett teológus vagy iparos szóba sem jöhetett náluk. Egy 1900-ban közölt, a közerkölcsről szóló írás is arra mutatott rá, hogy a szokványos panasznak, miszerint a lányok nehezen

tudnak férjhez menni, ők maguk az okai, „mikor társadalmi ambíciójuk által vezérelve mindig a felsőbb osztálybeli férfiakra tekintenek, ugyanakkor kizárják azt a tág kört, melyet maga a természet rendelt nekik, mely az ő szintjük vagy éppen alattuk van.” Ennek oka – mint a későbbiekben látni fogjuk – egyoldalú, házasság-orientált nevelésük.¹⁷

Idézzük most a *Familia* egy 1901-es névtelen cikkét, mely ugyan romániai eredetűnek látszik, ám probléma-fölvetése egészen hasonló a főnti írásokhoz, s mint a *Familia* cikke mindenképpen része a hazai románság „társadalmi vitájának”. Az anyák biztos állásra, hivatalnoki pályára nevelik fiaikat – szögezte le a szerző –, az azzal járó szerény fizetés azonban nem elég a mai lányok elvárásainak, divat, színház-, luxusigényeinek kielégítésére, tehát inkább agglagények maradnak. Ám, ha mégis nősülésre adják a fejüket, akkor az ő jellemhibáik is felszínre kerülnek: maguk száz lejt sem tudtak félrerakni, most viszont hozományképpen ezeket követelnek, hogy meglegyen a frakkjuk, lakkcipőjük, divatos öltö-zékük. A szerző tehát mindkét oldalt mentalitásváltásra intette: helyes, mértéktartó leánynevelés szükséges egyrészt, másrészt a fiúkat a mesterségek, a kereskedelem felé kell irányítani, ahol nem száz, hanem ötszáz lejt kereshetnek – mindkét oldal elhatározásán múlik tehát a sok boldog családi fészek alapítása.¹⁸

A minden érzelemtől mentes nősülési szándékot örökíti meg Ion Agârbiceanu: regényében egy ügyvéd az első látogatás során megkéri Rodean lányát; „igaz, hogy Elenuța érzelmeit még nem ismeri eléggé”, de az akció lényege amúgy is az, hogy hatalmas hozományt – nyolcvanezer forintot – követelne az esküvő napján. A bányatulajdonos önnön méltóságában érzi sértve magát, és azonnal kidobja a hozományvadászt,¹⁹ elfeledkezvén persze arról, hogy annakidején ő is érdekből – bányarészvényekért – vette el a tanulatlan, földhözragadt Marinát. Liviu Rebreanu művének egyenesen a tengelye a tragikusan végződő érdekházasság: Ion, a föltörekvő parasztleány inkább elhagyja (legalábbis a világ előtt) a nincstelen Floricát, hogy elvehesse a csúnya, de módos Anát

(ám, mivel ténylegesen nem képes lemondani régi szerelméről, Ana fölakasztja magát).

Ez volt tehát a helyzet falun? Nos, több szerző tanúsága szerint a módosabb családoknál ott is a vagyoni kilátás volt az elsődleges motiváció. Így Magyarádon is „mély gyökeret vert a haszonelvűség, ritka az a pár, amelyik szerelemből kerül össze, inkább azt nézik, mekkora a vagyon.” A párválasztás Resináron is híján volt a „romantikus vonásoknak”, s a szülői kényszer végül válásokhoz is vezetett.²⁰

Az alapkérdéseket feszegető elméleti cikkekben foglaltaktól függetlenül a polgári állású románok többsége is megházasodott, tehát el kellett nekik mondani, hogyan tegyék ezt értelmes, korszerű módon. Iosif Ioan Ardeleanu illemtankönyve mind a nősülni vágyók, mind a lányos szülők számára részletes tanácsokkal szolgált. A fejezet elején leszögezte, hogy komoly fiatalember nem udvarol olyan lánynak, akit nem akar elvenni, vagy nem biztos a lány vagyoni helyzete (a visszalépés csalódott hozományvadászként tenné őt ismertté, és a lányt is kompromittálná). Előzetesen számot kell tehát vetnie azzal, jövedelméből el tudja-e tartani a családját, illetve elegendő lesz-e a hozomány a szükségletekre? Ami ez utóbbi kérdést illeti, a kelengye a hozománynak legfőbb öt százalékát teheti ki, nevetséges és méltánytalan eljárás kizárólag ruhaneműt adni a lánnyal, pénzt pedig nem. „Nem lenne vajon bölcsebb dolog, ha a szülők a sok ruha és ezüstnemű stb. helyett – melyek jó részét kisebb házakban gyakran egyáltalán nem tudják használni – inkább egy takarékbetétkönyvvel látnák el lányukat? Igaz, hogy ez nem volna olyan elegáns dolog, viszont praktikusabb, és a jövő férj is nagyobb örömmel venné.” A ruha inkább kevesebb legyen, de újabb, divatosabb – ezt a szerző annak kapcsán említette, hogy falun kiskora óta készíti a lány a maga kelengyéjét. A gazdag kelengyének minden ruhafajtából hat-tizenkét darabot, továbbá csipkét, ezüstneműt, üveg- és porcelánkészletet is tartalmaznia kell – zárta le a szerző a kérdést, majd áttért a jegyajándék problémájára, óva intve a szerelmes hivatalnokot, hogy ezerkétszáz

forintos évi jövedelméből háromszáz forintos értékű gyémántot küldön arájának, viszont a menyasszony-jelöltek tudomására hozta, hogy újabban szivartárcát illik ajándékozni a koszorúsfiúknak. Az esküvői szertartás, szokások, a nászút, a hazatérés utáni kötelező vizitek szintén mind-mind a polgári közönség viszonyait tükrözik.²¹

A család válsága

Mivel láttuk, hogy az egyes szerzők mennyire problémásnak, bizonytalan kimenetelűnek látták a párválasztást, azt is meg kell vizsgálnunk immár, milyennek ítélték a létező házasságok, családok helyzetét, szilárdságát.

Elena Baiulescu cikke még csak a többgenerációs nagycsalád széthullását panasolta föl 1868-as írásában, leszögezve, hogy aki két-három ember között nevelkedik, az sokkal kevésbé fejlődik, mint akit sokan vesznek körül.²² Az idevágó írások zöme azonban már magának a magcsaládnak a bomlását, kiüresedését állapította meg. Vasiliu Popu 1867-ben általános riadót fűjt, rámutatva a dúslombú faként fölfogott család romlására, a gyökerét rágó titkos féreg – a külső csillogás, pompa, élvezetek hajszolása – pusztító munkájára. „Ezzel magyarázható századunk anyagias szemlélete, a luxus, a divat, a vakító pompa és a fölösleges cifraságok utáni kielégíthetetlen vágy. [...] Ebből a rosszból ered azután a vagyonok elfolyása, az elégedetlenség, a szegénység, a családi egyenetlenségek, az erkölcsi romlás stb.” E konvencionális szavakat minősíthetnénk egyszerűen a „kulturális sokk” megnyilvánulásának, a „régii szép idők” visszasírása kortalan jelenségének, ha nem látnánk, hogy a láttelelet szervesen illeszkedik a román társadalom más forrásokban, más szerzőknél is tapasztalható bírálatába, melynek gyökere mindig a tékozlás, a lehetőségeket meghaladó költségek volt.

Előbbi esetünkben Popu a vallásos szellemű leánynevelésben látta a gyógyírt. Egy következő évi cikke ugyancsak sajnálattal konstatálta, hogy a családi élet egyre inkább elhal a románok

körében: az apa nem érzi jól magát gyermekei körében, a lányok pedig alig várják, hogy elérjék a 18–20. évet, hogy kiszabaduljanak a szülői házból. Az összetartozás szellemét a vasárnapi közös imádság és pihenés erősíthetné, ám ezt is egyre inkább megszenteltelenítik: sokan kocsmában, pohár mellett keresik a boldogságot. Ezt követően a szerző mindkét felet változtatásra intette: a férfiak nem azért nősültek, hogy boldogtalanná tegyék feleségüket, az asszonyok pedig tegyenek meg mindent – étel, tiszta ruha –, hogy a férj *otthon* érezze jól magát! Ismerje föl, hogy nem az ital, hanem köréje gyűlő gyermekei erősítik meg szívét és karjának izmait.²³

Az a vélemény is hangzott kapott azonban, hogy a nyílt otthoni botrányoknál, brutális légkörnél nem kevésbé pusztító az álszent, képmutató magatartás, mely próbálja leplezni a család széthullását. At. M. Marienescu cikke rámutatott, hogy az ilyen mintaszerű családokra gyakran az a jellemző, hogy a feleség, ha csak teheti, bálókba jár, kacérkodik; a gyermekek iskolába menet nem találják összefirkált, összetépkedett tankönyveiket; a férj, aki „művész” hírében tetszeleg, elemésztette felesége hozományát, az apóshoz már be sem teheti a lábát; az eladó lányokat csak a tánc, a luxus érdekli, tanultak néhány idegen szót, de anyanyelvükön sem tudnak folyékonyan írni-olvasni; az agyonbálványozott-reklámozott kisunoka a földön alszik, mert nincs elég ágy. Az esztelen költekezéssel szemben – miként a polgári erények kapcsán még idézni fogjuk a szerző szavait – a mértéktartás a követendő út, ez hozza meg az adott családnak az igazi köztiszteletet és társadalmi pozíciót.²⁴

Tegyük föl végül a kérdést: csak a korok fölött álló, konvencionális erkölcsi pesszimizmus állhat a fönti és hasonló ítéletek hátterében, vagy lehetett mindennek hazai alapja? Sorina Paula Bolovan vizsgálatai – a túlzásoktól óvakodva – kimutatták, hogy a 19. század második felében az erdélyi román parasztság körében bizonyos mértékben föllazultak a törvényes családi keretek, a hetvenes évektől nem kevés válási kérelem érkezett az egyházi

bíróságokhoz (a két bizánci egyházban erre volt lehetőség), nőtt a törvénytelen együttélések és gyermekek száma.²⁵ A kutató meglátása szerint a hagyományos okok mellett (az esküvő magas költségei, a legény előtt álló katonai szolgálat, a szülők ellenkezése) mindebben tagadhatatlanul szerepet játszott a szexualitás új fölfogása, s általában az egyén szabadulási vágya a család és a falu kötött normáitól – a jelenség gyökerei pedig kétségkívül a városi életformában, mentalitásban keresendők, ennek változásai gyűrűztek tovább a parasztság felé.²⁶

A gyermeknevelés elvei és hibái

A tradicionális agrártársadalmakban a gyermeknevelés nem tartozott a problémás, megvitatandó területek közé: a szülők (többé vagy kevésbé) szerették gyermekeiket, talán kivételeztek is egyikkel-másikkal, ám az állandó mezei és házkörüli munka nem engedte, hogy különösebb figyelmet fordítsanak rájuk. Másrészt három-négy generáció élt egy fedél alatt, sok gyerek volt, tehát azok szó szerint éjjel-nappal társas kapcsolatban, „nevelési szituációban” voltak. A szaporodó polgári családok esetében azonban – és ez természetesen az erdélyi románságra is igaz – a leszűkült, kiscsaládi forma és a kevesebb testvér egészen új helyzetet teremtett, fölszínre került tehát, cikkek témájává vált, hogyan kell helyesen alakítani a gyermek jellemét, irányítani hajlamait, hibáit nyesegetni, hogy a társadalmi elvárásnak megfelelő, erkölcsös és családjára, hazájára, nemzetére nézve hasznos felnőtt váljék belőle.

A fenti tételket fogalmazta meg St. Popescu 1890-es cikke, mely leszögezte, hogy a szülők a maguk helyzetének, anyagi-kulturális állapotának megfelelően nevelik gyermekeiket, falun jobb esetben is általában csak a táplálékot és a ruhát biztosítják, gyermekük értelmének fejlesztésével nem foglalkoznak, alig engedik iskolába, nem érdeklődnek ottani haladása iránt.²⁷

Immár a polgári és úri családok problémájára világított rá Visarion Roman egy 1854-es cikkében: habár a gyermeknevelés a jövő aratását biztosító mai vetés, a legtöbb szülő nem áldoz rá

kellő időt, energiát, elégségesnek tartja az étel, a ruha, a taníttatás biztosítását, gyermekei kiházasítását. A szerző az első életszakaszra nézve az anya elsődleges szerepét, felelősségét hangsúlyozta, kiemelve, hogy a gyermek apja iránti szeretete az anya férj iránti szeretetének függvénye. A lányok azonban – úgymond – illetlennek tartják azon gondolkodni, hogy ők is anyák lesznek; előbb szajkózzák vissza a növények nevét és a görögök fabuláit, mint azt, hogy mi káros a gyermek egészségére. Szintén az anya szerepét fejtegeti Vasiliu Popu 1867-es írása: nem mindegy, „vajon az anya öltözteti-e a gyermeket vagy a dajka? Az anya karján alszik-e el vagy a cseléd bizarr meséi közben? Az anyától vagy idegenektől kapja-e az első tanításokat és feddéseket?” Az anya felelőssége azért óriási, mert szavait semmi sem irthatja ki gyökerestül a lélekből – a hibás, következtelen nevelés tehát már magában hordozza a gyermek majdani bukását. Ugyancsak a szülők gyermekük iránti felelősségét fejezte ki ihletett szavakkal másik, szinte egykorú cikkében: „A gyermekek a család kertjének növelendő, ápolandó virágai, melyeket Isten azzal a föltétellel bízott a szülőkre, hogy szorgosan gondjukat viseljék, óvják őket, nehogy valamely átkozott kéz érintése megfossza őket az illedelmesség anyagi fényétől, és semmirevalóvá váljanak, mint azon fügefá, melyet Jézus megátkozott.” Az illedelmesség ugyanis – úgymond – a legbiztosabb védőfal a demoralizálódás ellen. Néhány évvel később Ana Botta az első hét-nyolc esztendő jelentőségét hangsúlyozta: ezalatt többet tanulnak a gyermekek, mint egész további életükben, intenzíven kell tehát velük foglalkozni. Egy másik hölgy szintén emelkedetten fogalmazta meg az anya mint nevelő jelentőségét: „Az anyáktól függ az egész nemzet haladása és boldogsága. Ha egy anya tudatában van emelkedett hivatásának, azt fiának is átadja, s ha akkor egyetlen ország sem senyved majd a rabság bilincseiben, mindenki a szabadság éltető levegőjéért harcol, és a zsarnokság megsemmisül, el lesz temetve a sötétség mélyére, ahonnan előjött.” A későbbi cikkek közül egy 1894-es bukaresti előadás közlését említenénk, ahol ugyancsak az hangzott

el, hogy a legmagasztosabb asszonyi hivatás: egy zseninek, de legalábbis egy jólelkű embernek adni életet.²⁸

Ugyanitt korán megjelent az első elméleti összefoglaló cikk is, V. Mureşanu *Néhány szó az otthoni nevelésről* című írása. A szerző először az anya szerepét domborította ki, rámutatva, hogy képzettsége és odaadó hozzáállása a sikeres nevelés alapföltétele – buta, műveletlen anyák fiaiból lehetnek éppenséggel okos emberek, de jellemesek semmiképp; azok a művelt hölgyek viszont, akiknek derogál, hogy betöltsék anyai hivatásukat, elhidegülő fiaikban fognak bűnhődni. Az anyai nevelés feladata a jó és a rossz közti különbségtétel kialakítása, a vallás alapjainak megismertetése, az önzés, a szenvedélyek kigyomlálása és leányaik fölkészítése jövőendő hivatásukra. Az apáknak ezt a lelki nevelést, jellemformálást kell továbbvinniük, s ők már magasabb ismereteket is átadhatnak gyermekeiknek. Jaj annak – kiált föl a szerző –, aki csak a táplálás és az oktatás költségeinek biztosítását tekinti feladatának! Ám elismeri, hogy kora megnehezült viszonyai, a létfenntartás emelkedő költségei, a növekvő igények szülte pénz utáni hajsza megakadályozza az atyai nevelés lelkiismeretes ellátását. „Hány és hány apa van ma már, aki nincs otthon a család életében, aki csak ebédnél és vacsoránál találkozik fiaival. A nappal óráit mesterségének szenteli, mert abból él, az este pedig a társasági kikapcsolódásé, ami gyakran helytelen mulatozást jelent.” Mikor lenne hát ideje a fiára – teszi föl Mureşanu a kérdést –, örül, ha tanítót, társalkodónót, nevelőintézetet tud biztosítani. Márpedig a szerző a gondos nevelést mind osztálytársadalmi, mind nemzeti szempontból létfontosságúnak tekintette: a román nemzet akkor fogja betölteni történelmi hivatását, ha a nőnevelés megfelelő szintre emelkedik, jellemes, művelt anyák nevelik a legfiatalabb generációt, a férfiak pedig nem csak vagyon és szépség szerint nőülnek. Másrészt „egy ilyen lelkiismeretes szülői nevelés soha nem fog olyan »problémás természetet« eredményezni, akiből, fájdalom, oly sok van manapság; akiket nem tud kielégíteni egyik pálya vagy hivatás sem, akik önmagukat is képtelenek tisztelni.”²⁹

Mureşanu itt nyilván az egykorú magyar irodalomból is jól ismert „felesleges emberekre” gondol.

1856-os, négyrészes cikksorozatában Visarion Roman az ideális nevelés kerek összefoglalását nyújtotta. Mivel főbb gondolatait máshol idézzük, itt csupán a címszavakat emeljük ki: szeretetteljes légkör, a belátáson alapuló engedelmesség, aktivitásra és rendszeretetre szoktatás, szerénységre nevelés; az őszinteség, az igazság-szeretet, a tisztesség, a becsület megalapozása, a szégyenérzet kialakítása. Roman maga is tudatos szülői nevelést tartott kívánatosnak, ha nem is hangsúlyozta a szakértelem jelentőségét. Jó két évtizeddel később viszont egy másik szerző a lelkiismeretes, ám ösztönös nevelésen túllépve elméletileg, módszertanilag megalapozott tevékenységet követel. Pestalozzit idézve panaszolja föl, hogy hiába keresi az igazi apát-anyát – a korszerű iskolai reformok, tantervek, tankönyvek mellett az otthoni nevelés nem mozdul előre, s ezért bármely reformrendeletnek csak akkor lesz hatása, ha már a szülők is korszerű pszichológiai-pedagógiai alapon nevelték gyermekeiket. Ezt a gondolatot vitte tovább két és fél évtized múlva egy romániai hölgy írása, ezért érezzük idézését indokoltnak. A szerzőnő a nyugaton szaporodó óvónőképzőket, sőt anyaképző intézeteket ajánlja olvasói figyelmébe két-három éves pedagógiai tanfolyamukkal, ahol elsajátíthatók a sokoldalú testi-lelki nevelés módszerei – hogyan lehet a természetjárást, a sportokat (gimnasztika, úszás, korcsolyázás, lovaglás, kerékpározás, evezés, futás) kiaknázni a gyermekek fizikai és idegi erősítésére, ami a céltudatos gondolkodás és a közjó iránti érdeklődés alapföltétele.³⁰

Mindezek szép és előremutató gondolatok voltak, az idevágó cikkek többsége viszont a gyermeknevelés lépten-nyomon tapasztalható mulasztásait és hibáit tűzte tollhegyre – le kell azonban szögeznünk, hogy e fogyatékok ugyanúgy a születő román elit, elsősorban a városi polgári társadalom jegyei voltak, mint legtudatosabb tagjainak fönti utópiái.

Visarion Roman a két szokásos véglet ellen hadakozott: egyrészt hibásnak tartotta, hogy sokan a hagyományos gyakorlatnak megfelelően elnyomják a gyermek saját akaratát – nem lehet belőle egyszerre kiölni a rossz hajlandóságot, meg kell neki adni a rossz cselekvés szabadságát, aki ugyanis csak azért tesz helyesen, mert fél a korholástól, abból nem lesz jó ember. Másrészt nem szabad szabadjára engedni az ösztöneit (aminek most filozófiai alapozása is támadt); az állatok kínzásától a szerző szerint egyenes út vezet az emberekkel szembeni kegyetlenkedéshez – a szülőknek annak kellett volna megbüntetni az ilyen gyermeket.³¹

Ana Botta idézett írása arra figyelmeztetett, hogy káros, ha a szülők hangosan dicsóítik, túlértékelik gyermekeiket, ezzel ugyanis korán elültetik fiaikban a hatalomvágyat, lányaikban pedig a hiúságot. Ennek később maguk a szülők lesznek az áldozatai, ezért hallani mindenfelé a panaszukat, hogy gyermekeik nem tisztelik őket. Ám a másik véglet sem vezet sehova: sokan távolságtartók, hűvösek gyermekeikkel szemben, csak üdvözlésre, kézcsókra engedik őket magukhoz – így azután nem alakul ki az érzelmi kötődés, és nem teremődnek nevelési helyzetek. Az eredmény: vakon tekintélytisztelő, szervilis jellemek kialakulása, később a pedagógusokkal szemben, majd a házasság kötelékében. Tartsuk tehát magunk mellett a gyermeket, de ne kényeztessük, bálványozzuk, hanem korholjuk, ha kell, időben nyesegezzük hibáit.³² Georgiu Vuia közel egykorú cikksorozata szintén az előkelő családokba született, s ezért szerencsétlen gyermekek sorsára figyelmeztetett, Eötvös József tételét idézve (*A karthausi*): nem alakul ki az anya-gyermek viszony, a gyermek három nyelven ért, de a szív nyelvezetét nem tanulja meg; ismeri az antik hősök tetteit, de nem sejtí, hogy maga is egy létező világban él, melyért ő is nagy dolgokat tehetne. Három-négyéves korában anyja úgy érzi, teljesítette a maga hivatását, nevelőkre/nőkre bízta a kicsit. A szülők csodagyermeket akarnak nevelni csemetéjükből, vagy egyszerűen csak félnek, hogy nem tanul meg elég korán írni-olvasni, ezért négy fal között tartják, ahelyett, hogy mozoghatna, testét

erősíthetné. Az oktatók pedig, akik nem ismerik a rájuk bízott gyermekek életkori sajátosságait, mérhetetlenül túlterhelik („az arab is humánusabb a tevéjével”), merev pedagógiai szabályokkal kötik gúzsba őket, s elültetik bennük, hogy a siker záloga az engedelmesség, az előjáró föltétlen tisztelete. Ezt a szülők magukkal kapcsolatban is alkalmazzák, elfojtják gyermekeik rikkantását, sikongatását, arra kényszerítve őket, hogy élettelen bábokként üljenek mellettük. Márpedig a hallgató, szófogadó, „jó” gyerek, aki elvonul kortársaitól, bizonyosan nem boldog, hanem testi-lelki defektek nyomasztják, míg az igazán értelmes gyerekek mindig nyugtalanok. Egy 1876-os írás kifejezetten a nőt rója meg: legtöbbjük csak nevében anya, nem érzik kötelességüknek, hogy maguk neveljék gyermekeiket, pedig ez a létező legszebb hivatás!³³ Ugyanezt a gondolatot vitte tovább egy 1897-es írás, mely annak okát kívánta megglelni, vajon miért nem szeretik a mai gyerekek szüleiket úgy, mint régen? A szerző szerint azért, mert a szülők sem olyanok már, mint egykoron; ennek kapcsán elsősorban az anyák felelősségét, hibás fölfogását kárhoztatta: „Azt gondoljátok, hogy anyai szeretetetek kimutatására elég, ha fölcicomázzátok gyermekeiteket mindenféle ékességgel, hogy egy sereg nevelőnővel és dadával veszitek körül, hogy elhalmozzátok mindenféle játékkal és édességgel?” A válasz természetesen nemleges, s a szerző fölszólította az érintetteket, hogy „ne vegyétek körül őket a bölcsőtől kezdve idegenekkel, hagyjátok meg magatoknak azt a szent hivatást, melyet néktek a természet adott. [...]. Hagyjátok az ebédeket, estélyeket, bálakat, a sportot, korcsolyázást és mindazokat a csodákat, melyek ma az úgynevezett civilizációt jelentik, és gyertek gyermekeitek mellé, inkább az ő angyali koncertjüket hallgassátok, és kalauzoljátok őket az igaz úton, miként őseink tették.”³⁴ Annál is inkább – nyomatékosította a fölszólítást a szerző –, mert a gyermeksírás és -kacagás kevésbé ártalmas az egészségre, mint az estélyek és bálók átmulatott éjszakái.

Pavel Vostinaru 1876-os, fent idézett cikke jó néhány szülői típushibát fölsorolt, például, hogy a szülők nem akarják magukkal

vinni vizitbe gyermeküket, inkább hazudnak valamit, amin persze az átlát, viszont maga is hazudóssá válik; az anya a cseléd után küldi Péterkét a kamrába, hogy figyelje, nem tesz-e zsebre valamit – a legjobb alapozás a későbbi besúgó-csendőr-szerepre. A frappáns példák sorolását hosszasan folytathatnánk még, ám csak annyit jegyzünk meg, hogy mindegyik a természetesség, az őszinteség, az egészséges tudás- és tennivágyás, a munkaszeretet elleni vétség iskolapéldája, melyekről a szerző sajnálattal jegyezte meg, hogy nem az alsó, tudatlan osztályok és nem is az arisztokrácia, hanem a középosztály köréből származnak. „És vajon betöltik-e ily módon ezek az állampolgárok magas hivatásukat, ha olyan embereket nevelnek a hazának, a nemzetnek, akik minden iránt közönyösek, pletykások, irigyek, fagyos szellemek, elégedetlenek, önzők, lusták?” Ettől a naptól fogva minden szülő pszichológiai–pedagógiai alapon nevelje tehát gyermekeit, hogy jó oktatók, felvilágosult szülők, polgárok legyenek belőlük!³⁵ Neli I. Cornea viszont még 1901-ben is arra figyelmeztetett, hogy saját hibás neveltetésük miatt az anyák nem ismerik a gyermeklélek rejtelmét: számukra a gyermek kényeztetendő bábu, melyet azonban gyakran a cselédekre bíznak, holott maguknak kellene nyomon követniük fejlődését, és csak akkor szabadna internátusba küldeni, ha otthon nem lát jó példát.³⁶

A jövő generációnak azonban nemcsak nyílnak, őszintének, természetesnek kell lennie, hanem kellően illedelmesnek és szemérmesnek is. Vasiliu Popu fent idézett cikkében sajnálattal állapította meg, hogy a szülők éppen erre fordítják a legkevesebb figyelmet – rámutatva egyben a művelt osztály pózolására, tettezésére: „Mennyi gondot fordítanak egy társaságban – mely előszeretettel nevezi magát műveltnek –, hogy semmi se sértse a jómodort! Ám ugyanezen társaság tagjai mindenféle választékoság nélkül beszélnek családi körben, gyermekeik jelenlétében.” Azt gondolják ugyanis, hogy kicsi még a gyerek, úgysem érti – ám a romlottság megelőzi az életkort, a gyermekek szívesen hallgatják a csúnya beszédet. „Ki nem tudná, hogy nemcsak az alsó, hanem az úgynevezett »művelt« osztályokban is sok olyan gyerekkel

találkozunk, akik olyan dolgokról is beszélni tudnak társaik előtt, melyekről még álmodniuk sem szabadna!” Távol kell tehát tartani a gyermeket mindentől, ami szégyenletes, ő ugyanis mindenre kíváncsi, mindent látni-hallani akar. Pavel Vostinaru is szokványos hibaként említi, hogy a babázó kislányok jelenlétében a szülők mindenféle hiábavalóságokról (adósságok, flörtök, elmebajosok stb.) fecsegnek, amiket ő elraktároz, és szépen visszamond kis barátnőinek.³⁷

Az idevágó írásokban azonban nemcsak ilyen súlyos problémákkal találkozunk: Georgiu Traila cikke például azt hangsúlyozta, hogy az elejétől kezdve rendszeretetre kell nevelni a gyerekeket. Ez legyen a ház jelmondata: „Rend és szigorú időbeosztás! A kisgyerekek esetében, egészségük, fejlődésük érdekében kardinális jelentőségű a rend és a pontosság. Az evés, a fürdés, az alvás és a kinti séta mind-mind az előírt időben, órában történjék.” Rá kell szoktatni őket, hogy este rendben, mindig ugyanoda tegyék le a ruhát, hogy időben keljenek, és ne kelljen rohanniuk az iskolába stb. Szintén a helyes táplálkozást, a rendszeres életmódot, a testápolást, higiénéjét és az egészségmegőrzést tárgyalta egy 1880-as írás, különösen hangsúlyozva, hogy tiltani kell a káros szenvedélyeket, kicsapongásokat, „gyanús helyek” látogatását – ez utóbbiakra utalhat az a szintén eufemisztikus megjegyzés, hogy a fiatalok nemcsak magukat fertőzik meg, hanem majdani házasságuk gyümölcset is. Az évtized végén egy másik cikk a gyermekkori alvás rendszeres voltát, szabályozását írta elő. Tiltotta, hogy fekvési időn túl mulatságokba vigyék őket szüleik vagy vendégség, vizit alatt ott tartsák, produkáltassák, fantasztikus mesékkal altassák, hét éves kor előtt előadásokra vigyék őket. Az az anya, aki rendszerességre tudja szoktatni gyermekét, nyugodtan elmehet színházba, bálba, anélkül, hogy föltűnne hiánya – összeegyeztethető tehát a szórakozás és az anyai kötelesség. Ám az első a gyermek egészsége, és az intelligens anyák képesek ezért föláldozni az élvezeteket.³⁸

At. M. Marienescu 1868-as írásában annak a sajnálatos jelenségnek a gyökereire kívánt rávilágítani, hogy sok férfi zsarnokos-

odik felesége, gyermekei fölött. A szerző szerint ez jórészt az anyák hibája, akik leányaikat elhanyagolva fiaikat kényeztetik, mindig az ő javára döntenek; így aztán a fiútestvérek kedvükre hatalmaskodhatnak nővéreik, húgaik fölött, tönkretesznek azok játékaikat, könyveiket széttéphetik, parancsolgathatnak nekik. Így nevelődnek a jövő férjek.³⁹

A főnti problémák mind-mind a polgári, főként városi osztály kapcsán merültek föl, ami a *Familia* olvasótáborát, irányvonalát tekintve természetes, ám került kritikus szó a parasztság hozzáállására is: St. Popescu főnt idézett cikke figyelmeztetett, hogy annak körében a szellemi-értelmi nevelés elhanyagolása hazudós, lusta, bosszúvágyó, közönyös, felületes személyiségeket eredményez, s ezeket a negatív tulajdonságokat viszik tovább „a társadalom nagy iskolájába” is. A szászvárosi újság egyik első száma ugyancsak a falusi szülők felelősségét hangsúlyozta annak kapcsán, amit az iskolából kikerült, tizenötödik évét betöltött legény művel (dohányzás, a templomlátogatás elmulasztása, az olvasás elhanyagolása, rossz társaság), fölvetvén azt, hogy az egyháznak kellene rászorítania a szülőket a siheder kordában tartására.⁴⁰

A leányok otthoni nevelése

Mint láttuk, a gyermeknevelés elvei és hibái kellő hangsúlyt kaptak a *Familia* hasábjain. Fokozottan igaz ez a lányok otthoni nevelésével kapcsolatban, ami párhuzamba állítható a nők családi és társadalmi szerepének markáns jelenlétével Vulcan folyóiratában. Valójában azonban hármaskörrel kell beszélnünk: hogyan neveljék a szülők leányaikat, hogyan iskoláztassák őket, végül pedig mi a feleségek, háziasszonyok, anyák korszerűen fölfogott hivatása? A végső viszonyítási pont pedig az egész komplexum esetében a nemzet, a románság fölemelkedése, melynek záloga a szerzők tucatjai szerint a kellően művelt, nemzetileg öntudatos, mindemellett családjának, gyermekeinek élő román nő, akinek erényei annyiban „produktívak”, amennyiben azokat átörökíti fiaiba, és ily módon harcosokat nevel a nemzet számára.

Érthető tehát, hogy a lányok mint leendő anyák nevelése kulcsfontosságú ügy volt a kortársak számára. Visarion Roman már idézett 1854-es cikke érzékeltette, hogy az elmulasztott lánynevelés később már nem pótolható: mint írta, jelenleg mind a nők, mind a férfiak hibás képzést kapnak; a férfiakat a külső tényezők később rákényszerítik, hogy pótolják hiányaikat, a nőknél azonban ez hiányzik. Egy 1876-os írás már elméletileg is megindokolta, miért nagyobb az anya felelőssége leányai, mintsem fiai nevelésében (e gondolatok nem eredetiek, hanem az alcím szerint is Jean Paul nézetei): a fiút a társadalom, az iskolaévek, az egyetem, a könyvtárak, az utazások alakítják, a lányt viszont anyja neveli. Általában viszont a nőket a férfiak alakítják; a lányok erkölcsé nem alapelv, hanem tanult dolog, rájuk tehát a fiúktól eltérően az elrettentő esetekkel nem, csupán a pozitív, jó példákkal lehet hatni, hogy kialakuljon bennük saját nemük tisztelete.⁴¹ A következő írás viszont, melyet az ideális házasság kapcsán már idéztünk, a leánynevelés társadalmi-nemzeti jelentőségére mutatott rá: a nők a család és az egész nemzet letéteményesei, ezért a férfiakéval egyenértékű, sőt magasabbrendű nevelést kell kapniuk: esetükben az értelmi nevelés mellett a szívbelinek is helyet kell kapnia. A lányok esetében a következőkre kell összpontosítani: a hit erősítése (hogy a fejlődő tudomány eredményei ne tegyék pesszimistává, dekadenssé a nőket), az idealizmus, a tisztesség, a munkaszeretet és a szeretet képességének ápolása.⁴²

A leánynevelés tartalmát illetően ismét Visarion Romant kell idéznünk: „A mai időkben oly sok lány és asszony alapvető műveltségbeli fogyatékosága, hogy birtokában vannak ugyan bizonyos külső formáknak és képesek konvencionális társalgásra, azonban hiányzik náluk a szellemi és érzelmi világ, amely az igazi kultúra kizárólagos alapja, és amely egyedül képes szeretetreméltóvá tenni a női nemet minden lehetséges fölmerülő helyzetben.”⁴³ A felszínes területek, mechanikus memoriterek helyett tehát a természeti szépségek, az emberiség haladása, kulturális fejlődése, az élet változó jelenségei iránti fogékonyságot kell beléjük ültetni.

Későbbi cikkében részletesebben kifejtette az ideális leányneveléssel kapcsolatos nézeteit. Az elején leszögezte, hogy nem a nagyiparos, nagykereskedő családokat tartja szem előtt, mert ott a származás és a pozíció úgyis megköveteli, hogy kifogástalan nevelést biztosítsanak lányaiknak, hanem a középosztályra gondol, amely két alapvető hibát szokott elkövetni: egyes szülők akkor sem taníttatják kellő mértékben, ha megtehetnék; mások viszont használhatatlan ismeretekkel tömik tele lányuk fejét. Mire kell tehát egy lányt fölkeszíteni? Egyrészt jóban-rosszban biztos háziasszonnyá kell válnia, úgy, hogy szükséghelyzetben is biztosítani tudja majd a család élelmét. Másrészt jó feleségként vágyait, élvezeteit, öltözködését szabja férje jövedelméhez, tudjon visszavonulni a régi elegáns társaságból, s ahelyett, hogy megalapozatlan követeléseivel romlásba döntené a családot, a háztartásra és a gyermeknevelésre összpontosítson; végül pedig legyen kellemes társalgási partner. A szülők további hibája, hogy túl sok mindenbe és túl korán avatják be a lányokat: megengedik neki az egészség- és szépségromboló arcfestést; mások kibeszélésére szoktatják rá, pedig a pletykás házat mindenki messze elkerüli; végül hozsannázással szintén elrontják, elbizakodottá teszik lányukat.⁴⁴

Hasonló elvi állásfoglalások jelentek meg már a *Familia* első éveiben is: Iulianu Grozescu mindjárt az első évfolyamban közölte egy külföldi szerző cikkének átdolgozását. Előrebocsátotta: tudja, hogy szép olvasója testi fejlődésére nagy gondot fordítottak, megtanították neki a viselkedés szabályait, ismeri a gesztusok, a divat rejtelmét, sőt a szellemieket sem hanyagolták el, jártasságra tehetett szert a nyelvekben, a zenében, a szépíráásban, a rajzban, énekben, aritmetikában, földrajzban és történelemben – egyetlen sötét pont maradt: a lélek, erre nem figyeltek nevelői, talán ő maga sem, és az anyák sem törődnek vele. Grozescu a lélek ápolását a vallás, a barátság, a szerelem, a tisztaság, az ártatlanság és a szerénység értékein keresztül tudta elképzelni.⁴⁵ Mindezt persze elmélyült önnevelésnek kellett (volna) kiegészítenie, ezért boncol-

gatta – eléggé kritikus hangon – egy szerző a századelőn az iskolás lányok olvasói ízlését.⁴⁶

Vasiliu Popu 1867-es átfogó írása az elhibázott polgári illetve úri leánynevelés kapcsán érintette a házastársi viszony, a vallássság és a fényűző öltözködés problémáit is (ld. azokban a fejezetekben). A család anyagi-erkölcsi romlásának okát mindmind az egyoldalú, kizárólag a társasági életre, a csillogásra fölkészítő leánynevelésben látta, amelynek következményeként az ifjú feleség mint háziasszony tökéletesen csődöt mond: „Mire jó, hogy a leányka kisasszonyként tud viselkedni, tud táncolni, énekelni, gyöngyöt fűzni, még a zongorán is tud valamit klimpírozni – ha ugyanakkor nem tud egy ételt megfőzni, varrni egy inget a férjének, ha azt sem tudja, hová forduljon a konyhában?” S a főzésen kívül ott van még az edények, evőeszközök tisztán tartása és a lakás takarítása – de nem úgy, hogy a fogadószoba csillog, a többi helyiségben pedig csupa rendetlenség! A feleség továbbá nemcsak háziasszony, hanem anya is egyben, akinek kötelessége, hogy gyermekeire, gyermekeinek áldozza magát (ld. korábbi idézetünket). Mindebből a szerző azt a következtetést vonta le, hogy a nők feladatköre igen sokrétű, erre alaposan föl kell őket készíteni: „Mindebből következik: miként hibás a kizárólag tudományos nevelés, ugyanolyan visszaesés lenne, ha a lányokat kizárólag anyának és jó háziasszonynak nevelnék. Sem a belső, sem a külső kultúra nem hiányozhat, s emellett annak nemzetinek is kell lennie.”⁴⁷ Immár a női emancipáció keretében szól hozzá a kérdéshez két további szerző. Ioan Lăpădat még Eugene Pelletan előadását ismertette; a párizsi professzor kevésnek és céltévesztettnek tartotta az otthon folyó anyai nevelést, mert miből is áll az? „Elénekelni egy dalt, zongorázni, egy vonalban tartani a bal és a jobb vállat, társaságban lesütni a szemet, diszkréten mosolyogni stb., egyszóval kellemesnek mutatkozni, tetszeni. Ez azonban nem valódi nőnevelés, ez csak egy negyedórára készít föl, a házasság előtti időszakra, holott az azt követő napra kellene, amikor elkezd a világ legmagasztosabb szerepének gyakorlását:

gyermekai nevelése által az emberi nem nevelőjének lenni.” Ion Dima Petrescu néhány év múlva viszont már saját véleményeként fogalmazta meg, hogy az elsőrendű feladat a lányok fölkészítése arra, hogy teljesíthessék hitvesi, háziasszonyi és anyai kötelességeiket, „s akkor a valódi értelemben vett társadalmi egyenjogúsítás már meg is oldódik.” Tisztában volt azonban azzal, hogy korának mások a vezéreszméi: „Modern dolog éjjel-nappal a zongoránál ülni; az anya vágya, az apa büszkesége és öröme, hogy láthatják lányukat csillogni a társaságban. A fiatal lánynak szellemdúsnak kell lennie – azaz tudjon mindenről beszélni, és tudjon mindenkit kritizálni. Ám a szellem igazi kultúrája, a szív nemesítése, a dolgok alaposabb ismerete, a konyhai sürgölődés, később pedig – amikor már gyermekai gügyögését hallja maga körül – a nevelés: mindez számukra már bagatellnek számít.”⁴⁸ Maga a szerkesztő is azt írta egy 1870-es Társalgásában, hogy a nőket az egyre nagyobb követelményeket támasztó életre, a munkára, önmaguk eltartására kell fölkészíteni, véget kell vetni annak a gyakorlatnak, hogy a szegény leányt a konyhára, a gazdagot pedig a szalonra nevelik. Ez utóbbi gyakorlatot állította pellengérré Ioan Lăpădat 1877-ben közölt vitriolos pamfletje. Az elbeszélő három úri hölgy társaságában egy csésze kávé mellett a korszerű leánynevelés elveiről vitatkozott; mindhárman az idegen iskolára és leánynevelő intézetre esküdtek (bővebben ld. az utóbbiak szerepét tárgyaló fejezetben), ám, amikor szerzőnk nekik szegezte a kérdést, odaállították-e már imádott leánykájukat a tűzhely mellé, hogy megtanuljon főzni leendő férje számára; tanították-e szabni-varrni, hogy a maga készítette ruhát hordhassa; elvitték-e a piacra, hogy lássa, mire kell ügyelni a bevásárlásnál, nos, minderre „sátáni kacaj” volt a válasz: az ő lányuk nem varrónőnek, szakácsnőnek, kofának készül! „Egy nőnek elég, ha vannak cselédjei, akik mindent készen odahoznak neki, elég, ha járat néhány divatlapot, melyből kiválaszthatja a legizlésebb ruhákat.” Az eszmecsere a szerző javító szándékú szózatával zárult, hogy egy későbbi alkalommal újra kifejthesse a háztartási ismeretekre vonatkozó nézeteit. Ezúttal

csak a nevelést érintő mondatokat idézzük: „Leányaik gyakorlati neveléséhez ne a városi szalonokban keressék a mintát, hanem ereszkedjenek le a paraszt kunyhójához, és amit ott látnak, azt kövessék! A román parasztlányok, mikorra eladósorba kerülnek, a legnagyobb ügyességet mutatják föl mindenben a házimunka terén, sőt a mezei dolgokban is.” A hölgyek – legalábbis a folyóirat lapjain – belátták tévedésüket, és fogadkoztak, hogy megszívlelik a tanácsokat.⁴⁹ Regényében érezhetően elítéli tanítóné hősnőjét Liviu Rebreanu is: „Herdeleané naphosszat a konyhában robotolt. A lányoknak a világért meg nem engedte volna, hogy a kemence közelébe menjenek.”⁵⁰

Lia Măgură olvasói levele Bukarestből érkezett 1902 végén. A hölgyek nemzetietlen magatartását ostorozta, mondván, hogy ennek alapvető oka a fényűzésre fölkészítő nevelés, azon mentalitás átörökítése, hogy inkább nyomorog a család, csakhogy kifelé pompát mutathasson. Ugyanitt megemlítenék, hogy Vulcan 1904-ben átvette a bukaresti *Voința Națională* egy cikkét, mely visszasírta a régi bojárok, kereskedők feleségének neveltetését, aki talán nem is tudott írni-olvasni, de nemzetibb érzelmű volt, mint a mostani érettségizett, egyetemmel végző lányok. A szerző kárhóztatta a családi életre nevelés hiányát, a felszínes ismereteket nyújtó nevelőintézetek burjánzását, s hangsúlyozta, hogy a háztartásban, gyermeknevelésben semmi megalázó nincsen, sőt növeli a férj tiszteletét. A lányokat tehát feleségnek és anyának kell nevelni, nem tudósnak, mert a tanultakat úgysem tudják fölhasználni.⁵¹

Vizsgáljuk meg most már azt: milyen veszélyekkel, gyászos következményekkel járt az egyoldalú, életidegen nevelés? Ana Botta már idézett írása a kislánykori értéktorzulásra, a felszínes érdeklődés kialakulására figyelmeztetett: amikor az anyák azzal igyekeznek lányaikat rávenni valamire, hogy különben nem kapja meg a szép ruhát; dicsérik öltözékét, bőrét, ha szép; korholják, ha elszakította ruháját, akkor belenevelik, hogy szépen, divatosan öltözködni, ápoltnak lenni a legnagyobb boldogság és fordítva. Ștefan Erdélyi három évtizeddel későbbi egészségtankönyve vi-

szont már a korai társasági élet okozta testi-szellemi károsodásoktól óvta a fiatal lányokat: „Minél később jut el egy kislány a nagylány-öntudatig, annál több eséllyel marad fiatal, szép és egészséges. Ezért a lányokat csak későn szabad bevezetni a társaságba, táplálkozás, öltözködés, alvás, mozgás és szórakozás tekintetében pedig úgy kell kezelni őket, mint a fiúkat. Nem helyénvaló a túl korán elkezdett tánc, ahogy a nagylányok társasága sem az. Amennyire csak lehetséges, kislányként kell őket kezelni. S hogy elvonjuk őket a fantáziálástól és a regényolvasástól, adjunk nekik munkát a háztartásban.”⁵² Neli I. Cornea 1901-ben közölt cikke két szempontból is elhibázottnak tekintette a korabeli leánynevelést: egyrészt a fizikai-testi nevelés elhanyagolása satnya, rossz alakú, romlott vérű, neuraszténiára hajlamos nőket eredményez, másrészt rámutatott a felszínes értelmi nevelés következményeire: „ez a nevelés főleg a csillogásra képezi ki az elmét: nyelvek, cicoma, könnyűzene, frivol lektűrök, egyszerűen a lehető legveszedelmesebb rendszer az érzelmi képességek fejlődése szempontjából, miáltal a nő olyannyira a divat, a babonák és mindenféle hívságok hatása alá képes kerülni.” Ezért már kislánykorában az elméjébe kellene csöpögtetni, hogy „képes legyen ítélni, uralkodni akaratán, és hallgatni az ésszerűség és a jóérzés szavára”, emellett bevezetni őt a higiénia és a háztartás tanba – ezért óriási jelentőségű például a brassói háztartási iskola – mutatott rá a szerző. S tekintve, hogy a nők előbb-utóbb férjhez mennek, áttért a házasság problémájára: úgy vélte, nevelésük a lányokat nem készíti föl a házasságra, nincsenek reális ismereteik, csak illúzióik és túlzott igényeik, ami számtalan családi egyenetlenség forrása.⁵³

Szintén a házasság kapcsán arra figyelmeztetett G. Candrea korábban idézett cikke, hogy a szalonnevelés rontja a férjhezmenetel esélyeit. A lány regényekkel, zongorával mulattatja magát, elmegy a barátnőjéhez, az utcákat róják, ám mindezért az anya hibás, aki nem engedi a konyhába a lányát, mondván, hogy eleget fog még dolgozni, ha férjhez megy – ám mikor tanulja meg? S

mivel a románoknál a tanult fiatalemberek elsöprő többsége papjelölt, akiknek mindenekelőtt jó gazdasszony kell, inkább elvesznek egy parasztlányt, így a kisasszonyok hoppon maradnak. A szerző kérte a lányos mamákat: legalább a szünidőben vonják be lányukat a háztartásba, a föntieken túl azért is, mert a munka nemesíti a lelket, a lustaság pedig rombolja. Szintén a pártában maradás veszélyére figyelmeztetett a már idézett, a kor életideálját boncolgató 1900-as értekezés, mely a felelősséget a kizárólag a férjfogásra, jó partira összpontosító nevelésre hárította: „Furcsa, de a lányokat nem az életre, hanem a férjhezmenetelre nevelik. Műveltségük az I-II-III. stb. osztályú házasságra való képesítés. Komolyabb nevelést csak akkor kapnak, ha számolni kell azzal, hogy a lány esetleg nem tud férjhez menni. Ez esetben lehet belőlük zongoratanárnő, nevelőnő, tanárnő, újabban pedig ügyvédi vagy orvosi diplomát is szerezhetnek.”

Egy, már a házasság kapcsán többször idézett 1871-es cikk viszont a nősülni vágyó ifjakat figyelmeztette: családi boldogságukat ássák alá, ha elitnevelést kapott lány után hajszolják magukat: „Az előkelőbb családoknak újabban az a szokása, hogy leányaik nevelését olyan dolgokkal szélesítik, melyek kívül esnek a női értelem horizontján, s ezáltal szűkítik azt a műveltséget, amely a legszorosabb kapcsolatban áll a nő hivatásával. Ez a fajta nevelés figyelmen kívül hagyja a családi életet és a háztartást, és az úgynevezett »szalonéletre« helyez nagyobb hangsúlyt, s arra a hibás elképzelésre, hogy elegáns modorral, társalgással, tánccal stb. kell föltűnni a társaságban.”⁵⁴ Ám, mint láttuk, a tanulatlan, nevelést nem kapott nő éppúgy teher a férje nyakán, a megoldás tehát itt is a kiegyensúlyozott nevelés.

A nőideál és a női hibák

Ha az előbb arra figyeltünk, mennyire hibásnak látták a kortársak a lányok nevelését, akkor most azt tekintjük át, miként fogalmazták meg a maguk nőideálját, és ehhez képest milyennek látták a korabeli nőket.

Kora uralkodó – a biedermeier értékvilágát tükröző – ideálját foglalta össze Iuliu Grozescu 1865-ös, a leánynevelés kapcsán már idézett cikke (valójában külföldi írás átdolgozása), mely frappáns módon, aforisztikusan ragadta meg a női lélek vélt, a férfitársadalom elvárásait tükröző titkait: a nő lelke temető, melynek tartalmáról szépet és jót kell írni, nem pedig olyan, melyben rémisztő árnyak lakoznak; fecske, mely szelíd, házias, de nem olyan, amely a tél közeledtével elhagy minket; eolhárfa, mely nemes érzelmeket foglal elbűvölő harmóniába, viszont nem olyan, amely minden fuvallatra rezonál (ezt a hangszert a szél szólaltatja meg); citrom, amely bensőjében hordozza a csillagot, de nem olyan, amely megkeseríti férje életét; rózsza, mely elbűvöl szépségével, illatával, de nem olyan, mely töviseivel a hozzá közel állókat is távol tartja; naptár, mely tartalmazza az összes égi jelet, de nem olyan, melyben mindenféle név, írás van, és évente változik stb. Hasonlóan patetikus és dagályos az az 1866-os cikk, mely kifejtette, hogy „a nő Isten legszebb gondolata, legfinomabb és legnemesebb teremtménye.” A társaságba először lépő leány elpirulása úgy mond szebb, mint a harmattól újjáéledő virág; a mélázó női szempár szebb, mint az éj csillagai; a szerető anya öle szebb, mint a tavasszal újjáéledő természet. A biedermeier nőalak továbbélésében egyébként maga a szerkesztő járt az élen. Előbb egy ugyancsak 1866-os írására utalnánk, melyben a nők szerelméről értekezett; lelkük viasz, melyet a férfi szerelme egyként formálhat angyallá vagy démonná. „Áldás arra a férfira, aki a jó megoldást választotta!” Három év múlva egy bukaresti leány elrontott életét hozta föl példaként: hozzáment egy méltatlan, hozományvadász ifjúhoz, aki ráadásul hűtlen lett hozzá – így a feleség is házasságtörést követett el, s az ügynök természetesen válóper vetett véget. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján azután három cikkben – *A tizenöt éves*, *A tizenhat éves* és *A tizenhétéves lányok* – rajzolta meg a bimbózó rózsza, az élet valóságát nem ismerő, ideálokban élő, majd fokozatosan öntudatára ébredő, az érzelmek jogait követelő hamvas lány alakját, mely azt tükrözi, amivel/akivel először

találkozott; ezután jöhet bármilyen jó parti, szerencsés házasság, a nő igazán boldog már nem lehet. Gondolkozásuk még elmarad az új, társasági közeg mögött, ám jön az első bál, a belépő a felnőttek világába; s jön az első szerelem, mely azonban nem szertelenül, hanem komolyan hat rá, az illem és a szemérem határai között.⁵⁵ További részletezés nélkül csupán jelezzük, hogy ezekben az években jó néhány hasonló cikk jelent meg a nagylányok elvárható jellemvonásairól, magatartásáról – meggondoltság, szerénység, jótékonyosság –, melyek mintaként szolgálhattak az olvasók számára.⁵⁶ A fiatalasszonyok számára ugyancsak szemérmes, az idegen férfiaktól és főleg férje barátaitól távolságot tartó viselkedést írt elő évtizedekkel később egy cikk, leszögezve, hogy egy asszony egyetlen vágya az lehet, hogy férjének tetszen.⁵⁷

Egy 1879-es cikk nemcsak elvárta a kedvességet, jóságot a nőktől, hanem azt is kikötötte, hogy ennek természetesnek kell lennie: jónak lenni mindenkihez, együtt sírni-nevetni mindenkivel. Ha nem ilyen, akkor tettetett, kacérkodó, a tetszenivágyásból, az udvarlók iránti vágyból fakad – a nő a szalonba belépve ölti magára, otthon viszont nyoma sincs e vonásának. A már sokat idézett illemtankönyv is azt várta el a feleségektől, családanyáktól, hogy mindenkihez legyenek kedvesek, de ne férfivadászok; legyenek szerények, de ne szégyenlősek; szellemdúsak, de ne férfiasak. Mindez pedig ne csak álarc legyen a társadalom felé, melyet családi körben ledobnak magukról. Az inkább érzelmi lény képe később is megmaradt, példa erre a *Familia* egy 1900-as vezércikke, mely féltette a gyenge nőt a túlzott tanulással járó idegi megterheléstől: „Mint ahogy egy atlétanő fiziológiai szörnyszülött, ugyanúgy egy tudós nő pszichikailag az. A nőt a természet érzékenységgel látta el, s hogy a maga boldogulását és boldogságát az önmegtartásban és önfeláldozásban találja meg.”⁵⁸

Más cikkek ugyancsak túlléptek a passzív, viaszként alakítható modellen, ám oly módon, hogy elismerték, sőt hangsúlyozták a nők lelki és szellemi értékeit. Már sokszor idézett szerzőnk, Vasiliu Popu 1867-ben az *igazi női szépségről* is közölt cikket; leszögezte,

hogy a Teremtő mindkét nembe beleültette a társadalom működéséhez szükséges képességeket, ezért hibázott a pogány világ, amikor a nőket rabszolgasorba süllyesztette, s szolgáltatott igazságot nekik a kereszténység. Képességeik – fantázia, a legelvonhatóbb gondolatok megértését is lehetővé tevő fölfogóképesség, biztos ítéletalkotás és választás (pl. a szép és a rút között) és a szeretet adottsága – a férfiakkal egyenlővé teszik őket. Valódi szépségük tehát ájtatosságukban, imáikban, mértéktartó, a divatot elvető öltözködésükben, ékszerviselésükben, szépítkezésükben rejlik.⁵⁹ Más idevágó cikkek ezenfelül folyamatosan tanulást, önművelést is elvártak tőlük. Ioan Lăpădat hangsúlyozta, hogy intellektuális fölépítés szempontjából a nők egyenrangúak a férfiakkal, akik csak nyers erejük által tudják leigázni a nőket. „Ezért éltek a nők fivéreik és férjük abszolút gyámsága alatt. Ennek a barbár szokásnak századunkban el kell tűnnie, és a nőnek el kell nyernie a teljes erkölcsi szabadságot.” Itt is meg kell említenünk Vulcan nevét, hiszen föltehetően ő volt azon 1871-es vezércikk szerzője, mely arra intette a nőket: ne a külső csillogásra törekedjenek, hiszen a kultúra, a szellem úgyis kiül az arcukra; ne divatlapokat, szentimentális regényeket olvassanak, hanem hasznos, ismeretterjesztő és ízlésformáló, a nők hivatását, kötelességét taglaló műveket. At. Marienescu alább ismertető cikk is főlegemelte az önművelés jelentőségét (igaz, negatív tapasztalataiból kiindulva): kifejtette, hogy a nők többsége nem vesz kézbe történelmi, földrajzi vagy más tudományos műveket, legföljebb a pikáns novelláig, regényekig jutnak el. A könyvvel az ablakba ülnek, hogy lássák, mi történik az utcán, illetve, hogy őket is láthassák, nyugodtan szemezhessenek – így azután az olvasottakból nem is marad meg semmi. Arra a következtetésre jutott, hogy a nők összes hibáit a kultúrával lehet orvosolni, ezért minden, magát műveltnek tartó román nő járassa a *Familiát*, a kulturális fejlődésüket biztosító egyetlen román lapot.⁶⁰

Mint láttuk, a fenti cikkek mind-mind a férfiak nőideálját tükrözték. Az érintettek azonban igen hamar tollat ragadtak,

követelvén a jogot arra, hogy ők maguk fogalmazhassák meg saját mibenlétüket.

A kolozsvári román nőtársadalom lelke, Ana Botta a tanulóifjúság egy 1874-ben rendezett estjén hosszabb disszertációt olvasott föl *A nő hivatása általában és különösen a román nők esetében* címmel. Az elején visszautasította, hogy a nő alacsonyabbrendű lény volna (hiszen még az oktalan állatoknál sincs így!); éppen ellenkezőleg: a természet az élet központjává, anyává tette. Az ő kezébe van letéve a család boldogulása, sőt az egész emberiség haladása, hiszen ő neveli a leendő férfiakat és anyákat. Férje fáradhatatlan társának kell lennie, s ha a körülmények megkövetelik, ki kell vennie részét a család eltartásából. Mindezt Tocqueville szavaival támasztotta alá: „Gyakran találkoztam olyan közepeszerű szellemű, félénk férfiakkal, akik a legnagyobb polgári és hazafias erényeket mutatták föl, kizárólag szellemdús feleségük erkölcsi befolyásának köszönhetően.”⁶¹

Előadása lényegében megerősítette a pozitív hozzáállású férfikortársak álláspontját. Ugyanazt tükrözte majdnem három évtizeddel később egy fiktív levélciklus, melyet Maria Cioban, az ASTRA nagyszebeni felső leányiskolájának tanárnője állított össze azzal a céllal, hogy vezérfonalat adjon az életbe kilépő, feleséggé, anyává, nemzeti aktivistává váló volt növendékeik számára. A recenzens meleg hangú ismertetőjében kiemelte, hogy Cioban alulról jött, szerény és szorgalmas tanárnő, kinek munkáját nemcsak eltávozott diákjai, hanem az anyák nemzedéke is haszonnal forgathatja. A közönség lelkesen fogadta, hamarosan megjelent a második kiadás is.⁶² A szerző tizenkét levélben igyekezett útmutatást adni a vallás, a néphez való viszony, a háztartás, az öltözködés, a művelődés, a barátság, az erkölcs, a vagyon és a rang, az ambíciók és a boldogság nehéz kérdéseiben. Legfontosabb gondolatait a megfelelő fejezetekben ismertetjük.

A két nembeli szerzők között azonban korántsem mindig uralkodott egyetértés, fogalmazódtak meg közös ideálok. Korán lezajlott az első pengeváltás, melyre At. Marienescu előbb idézett

1869-es, meglehetősen provokatív cikke – *A nők hibáiról és rossz szokásairól* – adott alkalmat. A férfitársadalom tehát nemcsak udvarolni, hízelegni, hanem – természetesen nevelő célzattal, össznemzeti érdekből – ostorozni is tudott. A szerző a következő jellemhibákat taglalta: féltékenység, egymás báli toalettjének, frizurájának kritizálása, irigykedés a lovagok népes tábora miatt; túl sokra tartják magukat a társaságban; túl sokat és túl sok mindenről beszélnek, panaszkodnak a cselédekre, idegenek előtt kitálalják a családi, házi ügyeket, és ezzel kiszolgáltatják magukat. Szóvá tette még a szerző a varrodobozban, az íróasztalon uralkodó rendetlenséget, s – mint láttuk – a felszínes műveltséget, hogy azután zárszóként az alábbi szózatot intézte a hölgyek táborához: „Kívánatos lenne, hogy sok-sok nő azon vágya, hogy túlzott divatolással, gyakori utcai sétálgatással stb. hívják föl magukra a közönség figyelmét, oly módon változna, hogy az otthoni renddel, erényükkel és műveltségükkel vívjanak ki tiszteletet maguknak, hogy mi mindnyájan fogjuk magunkat, és térdet hajtsunk előttük mint az igazi román nőideál előtt.”⁶³ Nem sokat késett a válasz: a következő számban *egy olvasónő* elismerte, hogy a láttelelet reális, ám tételesen kimutatta, hogy a fölrótt hibák mind-mind a férfiak fölszínes elvárásaiból, közeledéséből erednek: vagy kerülnek a hölgyek társaságát, vagy legjobb esetben is bókolnak, vicceket mesélnek, az ő irodájukban, íróasztalukon éppolyan káosz uralkodik; hasznos román könyvek helyett ők ajánlják a külföldi lektűröket.⁶⁴

Egy másik fontos ríposzt 1876-ban érkezett az azévi 25. szám vezércikkére: „Önöknek, férfiaknak teljesen téves és furcsa elképzeléseik vannak rólunk, nőkről. Önök meg vannak arról győződve, hogy mi semmi másra nem gondolunk, csak hogy Önöknek tetsszünk, Önöket elvakítsuk, és az lelkesít minket, ha több-kevesebb lelkesedéssel megdicsérik szép fogainkat vagy új toalettünket. Igazán azt hiszik, hogy nincs égőbb vágyunk, mint hogy Marissondivat szerint öltözzünk, és Párizs olasz sugárútjának ékszerait hordjuk.” Ha jogos is ez a kép – folytatta a szerzőnő –, ennek

kizárólag a férfiak az okai! Nem érdekli őket a nők igazi természete, értékei, az, hogy a háború ellenségei, csendben, önfeláldozóan ápolnak, békítenek. Ki értékeli a nőket? „Itt-ott egy-egy férfi, aki csak felszínesen ismert, és egy-egy költő, aki anatómiailag megénekelte minket. Ha a férfiak többet várnának el a nőktől, ha a szép álarc mögött valami szellemit is keresnének, akkor a lányok is alaposabban nevelnék magukat, és ha az erősebb nem bár feleannyira képes lenne szeretni, mint a nők, akkor ellenséges panaszai azonnal megszűnnének.”⁶⁵

Hamarosan megszólalt a fiatalabb nemzedék is, válaszként I. G. Păunescu kegyes-érzelgős, *Egy szép lányhoz* intézett írására. Az Almadina álnévű szerző el kívánta oszlatni a férfitársadalom fejében élő képet a súlyos gondoktól-gondolatoktól mentes, mindig boldog, mindenkire mosolygó viruló lányokról – sorstársnői nevében kijelentette, hogy ők nem boldogok, nem várnak semmit a férfiktől, és azok sem tesznek semmit azért, hogy megkedveltesék magukat, kitárják lelküket ölelőttük, hanem bezárkóznak az érintkezést redukáló kényelmes társadalmi korlátok közé (egy tánc, egy-egy közhelyszerű bók, egy-egy tréfás megjegyzés). Azzal is tisztában volt, hogy a megtámadott cikk szerzője csodálkozni fog, amiért egy fiatal lány szájából ilyen komoly gondolatokat hall, ez is csak azt jelzi, hogy a férfiak nem ismerik és nem is kívánják megismerni őket. Ezért az ő kedvenc társasága a szülei, barátnői, könyvei, a zongorája, a lovaik – és az álmodozás, de nem a rá váró földi szerelemről, hanem a vágyakozás az Ideál, a mesebeli királyfi (a Făt-Frumos) után. Mindezt nem hajlandó fölcserélni a férfiak képmutató lovagiasságáért!⁶⁶

Amiben azonban a két fél között nem lehetett vita: a román nő nemzetmegtartó szerepe; mindkét nem tollából jelentek meg olyan írások, melyek egyrészt méltatták az ősanyák, nagyanyák ragaszkodását az anyanyelvhez, a hagyományokhoz, szokásokhoz, másrészt elkeseredetten ostorozták koruk közönyös, felszínes lányait-asszonyait. E kettősség tipikus példája volt egy hölgy 1872-ből származó szentimentális írása: magányos dombtetőn, a

lebukó nap sugarait nézve merengett a román nemzet hanyatlásán: hol vannak a román nők, kik feláldozták fiaikat a hazáért, a leányok, akik nem rangot, címet akartak, hanem szabadságot? Akkor a román nő hivatása magaslatán állott; ma viszont? „Ah! ki az a lény, kinek homlokán véres betűkkel áll írva: Közöny?! A mai román nő gyászos képe ez, mely azt mutatja, mennyire közönyös, tétlen, csak a fényűzés hiábavalóságai kötik le!” Ugyancsak itt említjük meg Ana Botta idézett értekezését, mely emlékeztetett a római és a román ősanyák, matrónák – Veturia, Cornelia, Lucretia továbbá Vitéz Mihály anyja, felesége, Petru Rareș hitvese – hősiességére, erényeire, hogy ezután kortársnőihez fordulhasson: „A román nő hivatása az, hogy ősanyái példáját követve a romanizmus keleti őrangyala legyen.”⁶⁷

A nő hivatása: a család és a háztartás

Az előbbi általános fejezet után próbáljuk megragadni, a korabeli írások szerint mely területek képezték a nők hivatását, s mit vártak el tőlük azokon.

Elsőként Visarion Roman cikkét idézzük – címe: *A nő hivatása és műveltsége*, megjelent a *Telegraful român* lapjain, 1854-ben – amelyben a következő hármas szerepet osztotta ki a gyengébb nem képviselőire. A nőknek: vezetniük kell a háztartást (akár a sajátjukat, akár a másét), gyermeket kell nevelniük (anyaként vagy nevelőnőként), végül a társadalmi körök tagjaiként is helyt kell állniuk.⁶⁸ Ez a fölosztás a későbbi írásoknak is sajátja.

Hiába tekintette M. Vîrțișanu idézett cikke a nőt kimondatlanul is magasabbrendű alkotásnak, mégsem kívánta nekik férfitársai nevében átadni a helyet a társadalomban: „Soha ne akarjanak a nők a férfiak számára kialakított szerepekben kitűnni! Van azonban egy szent kör, mely nyitva áll minden nő előtt, ahol mindegyik babérokat arathat, szerény, ám sokat érő érdemeket szerezhet, ez pedig a család köre.” Mint a nőideál kapcsán láttuk, Vasiliu Popu korai cikke képességeik tekintetében a nőket mindenben egyenlőnek tekintette, ebből azonban egyáltalán nem következett számára,

hogyan ugyanaz a társadalmi, szellemi hivatás várna rájuk: „Ettől azonban még – kevés kivétellel – nem tevékenykednek az elvontabb tudományok és a legtöbb művészeti ág terén; ám ez is a társadalom érdekében van így, mert száz és száz olyan dolgot elvégeznek, melyre a férfiak nem hivatottak.” Maga a szerkesztő is hasonlóképpen vélekedett egy 1868-os Társalgásában: „Az emberi társadalom nem követeli azt a nőktől, hogy a halhatatlanság babérkoszorújával ékesítsék homlokukat. Sokszor elmondták már, ám attól még örökre megdönthetetlen igazság marad, hogy az a legboldogabb nő, akiről a világ nem beszél.” A modern civilizáció ugyan már nem követeli tőlük, hogy állandóan otthon üljenek és fonjanak, ám pontosan kijelölte tevékenységük körét: miként Mme Stael mondta Napóleonnak: az a tiszteletreméltó nő, aki több derék fiút szült a hazának. Hozzá csatlakozott tehát Vulcan is: „Sok nőt csodáltam tehetségért és szelleméért, de egyikük sem tudott bennem olyan tiszteletet ébreszteni, mint amelyik karjában tartja kicsiny gyermekeit.” Egy évvel később azt magyarázta, miért kell a nőknek távol tartaniuk magukat a politikától: „A nő és a politika két ellentétes fogalom. A tiszta és ártatlan női lélek nem egyeztethető össze a követelések tudományával.” Ștefanu Popu írása viszont már a mezei munka s általában a „férfiszakmák” művelése kapcsán is szerénységet és szelídséget várt el a nőktől, mivel „semmi sem helytelenebb és kellemetlenebb, mint az a nő, aki kemény, durva, férfias szavakat használ; az asszony minden dolgában szerényen és mértéktartó módon járjon el. Tartózkodjék attól, hogy kéretlenül beleártsa magát a férfiak hivatalos ügyeibe.”⁶⁹

A nőkérdéshez számos alkalommal hozzászóló Ioan Lăpădat egy külföldi autoritást (Eugene Pelletan) is idézett e történelmi munkamegosztás alátámasztására: „A férfi a külső dolgokra, a nő pedig a belső életre, a családi tűzhely mellé lett teremtve.” A francia professzor előadásának ismertetése után nem sokkal már kifejezetten a román nők hivatását vette nagyító alá, leszögezve, hogy itthon még nem indokolt a női emancipáció politikai vetülete,

a román nők elsősorban anyák, a jövő generáció nevelői akarnak lenni, tehát a családban és a társadalomban kell biztosítani befolyásukat.⁷⁰ Szintén a nyugati emancipációs mozgalom ihlette Ion Dima Petrescu 1870-ben közölt állásfoglalását, melyben elvetette a nyugati filantrópok nézeteit, miszerint a nők előtt nyílnak meg a férfiszakmák és -pályák – ezek az eszmék úgymond alkalmazhatatlanok, maga az élet veti el őket: „Mi lesz a családból, ha a nő elhanyagolja férjével szembeni és anyai kötelességeit? Hová lesz a fiatal nemzedék erkölce és vallásos érzülete, melyet az anyatejjel kell magába szívnia?” A valódi emancipáció éppen az, „ha a nő nem hagyja el a természete kijelölt határokat, ha a háztartással foglalkozik, ellátja női, anyai és hitvesi kötelességeit. [...] E korlátok között egy jó feleség éppen elég teret talál arra, hogy ellássa magát és övéit! Ha kiragadnánk e körből, az annyit jelentene, hogy a legnagyobb bünt követjük el a természet ellen.” Ugyanitt idéznénk Simeon Botizanu 1872-es, elutasító szellemű nyílt leveléből (a megfelelő fejezetben ismertetjük részletesebben), mely egy külföldi szerző, Olivier Goldsmith lényegretörő szavainak idézésével zárult: „Egy nő, aki boldoggá teszi férjét és gyermekeit, visszatartván az elsőt a rossz cselekedetektől, erényre nevelve az utóbbiakat, sokkal nagyobb jellemről tesz tanúbizonyságot, mint a regények hősnői, akik mást sem tesznek, mint pillantásaik nyilait zúdítják a férfiak szívére. [...] A nők hivatása az, hogy az otthoni tevékenység szűk mezsgyéi között mozogjanak, s ha e kört elhagyják, elveszítik hivatásukat, bájukat, nimbuszukat, mely magasztos hivatásuk közegében övezi őket.”⁷¹

Természetesen e fejezetben sem mellőzhetjük a hölgyek hozzájárulását. A már idézett Ana Botta egy 1874-es írása azért kívánczik ide, mert a férfiak dagályos és patetikus fölfogásával ellentétben nem kívánta heroizálni a nők napi otthoni helytállását. Mint kifejtette, egy nő erénye nemcsak abban áll, hogy hű férjéhez, pontosan kifizeti a szabó- és a divatcikkáru-számlákat, nem szolgáltat okot pikáns szóbeszédre, és nem bánik rosszul gyermekeivel – ezen kívül millió olyan apró tennivaló van, melyek

elmulasztása nem bűn, teljesítése nem érdem, ám csak ezekkel teljes a családi béke. Senki nem határozza meg, írja elő ezeket, azonkívül társadalmi állás, életkor szerint is változnak. A szerzőnő a továbbiakban különösen a gyermeknevelés és a cselédek irányítása kérdéseit érintette. A század végén egy belényesi tanárnő elvetette ugyan a nők hivatásának a legszűkebben vett háztartási munkára történő korlátozását, ám készséggel elismerte, hogy nem zajos közéleti szereplésre lettek teremtve: az illik hozzájuk, hogy békét, egyetértést, boldogságot teremtsenek maguk körül; ne ragadjanak fegyvert a csatákban, hanem kössék be a sebesültek sebeit, és virrasszanak a haldoklók fejénél. Általában pedig: nemesítsék az emberiség erkölcsét. Egy néhány évvel később született írás változatlanul az otthon falait jelölte ki a női tevékenység határáként: „A családi tűzhelyet nem veszélyezteti a nők egyenjogúsítása – nem fogják ugyanis megváltoztatni természetüket, s mivel lelkük lényege a szeretet, továbbra is az lesz a legfőbb törekvésük, hogy feleség és anya legyenek.”⁷²

A fenti írások a nők természetes kötelességeként fogták föl a házimunka elfogadását, vállalását; jelentek meg azonban olyan cikkek is, melyek bírálták a művelt hölgyek hozzáállását, szükségesnek látták hadakozni az úri előítéletek ellen. Maga a szerkesztő is ezt tette egy 1870-es írásában: „Jól van, ha meg akarjuk könnyíteni az élet terheit, akkor emancipáljuk a nőket abból a téves előítéletből, hogy egy dáma számára szégyen a munka! [...] A munka nemesíti a lelket, fejleszti az intellektuális kultúrát, megkönnyíti az élet terheit, és így a feleség méltóbbá válik férje szeretetére, aki az ő boldogságáért föláldoz minden élvezetet.” Persze, Vulcan sietett hozzátenni, hogy nem nehéz testi munkáról van itt szó: „A munkának értelemszerűen sok fajtája van. Egy szalondámának nem kell ugyanazt végeznie, mint egy falusi parasztasszonynak, aminthogy férje sem a szántóvetőkkel dolgozik.” Iosif Ioan Ardelean illemtankönyve ugyancsak szóvá tette, hogy „igen hibás vélemény nálunk, hogy a hölgyek számára lealázó lenne házimunkával is foglalatzkodni vagy kézimunkával keresni

meg mindennapi kenyerüket. Nincs olyan munka, amely ne lenne fölemelő arra nézve, aki végzi és amely ne állna jobban a hölgyeknek, mint a henyélés. A belga vagy német polgári hölgyek kitűnő háziasszonyok, nem tartják távol magukat sem a főzőkanáltól, sem a ruhakefétől, ami azonban nem akadályozza annak, hogy időről időre kijavítsák fiuk latinleckéjét, vagy művelt nőhöz méltó viselkedéssel fogadják szalonjukban a viziteket.”⁷³

A lelkes elhatározás azonban önmagában nem elég, ha nem párosul kitartással és minden részletre kiterjedő érdeklődéssel – ezt üzenté a leendő polgári hölgyeknek Maria Cioban. A szerző természetesen nagyon örült annak, hogy volt tanítványa főzéssel, háztartással foglalkozik, mivel úgymond ezen áll a család jóléte, tehát egyben a nemzet ereje, ám mindjárt figyelmeztetett arra, hogy kedvtelésből nem, csak komolyan érdemes csinálni. A háztartás ugyanis folyamatos munka, s a nehezebb dolgoktól sem szabad megfutamodni! „Ne hidd túl korán, hogy jó háziasszony vagy, mint sokan, akik hogyha mindenféle papírvirággal és maguk festette képekkel fölkesítették a szalonjukat, azt hiszik, hogy értenek már a lakberendezéshez, és ha tudnak aranyszállal varrni és csipkét készíteni, akkor nagyon szorgalmasnak hiszik magukat, ha tudnak veszekedni a szakácsnővel, úgy gondolják, hogy ez a főzés tudománya, és amikor kesztyűben és napernyővel kísértálnak a kertbe, akkor meg vannak győződve arról, hogy értenek a zöldségtermesztéshez.”⁷⁴

Más cikkek tovább léptek, és mindennek várható hasznát, gyümölcsseit ecsetelték hölgyolvasóiknak. Egy francia szerző nyomán Adelina Olteanu leszögezte, hogy – megalázó robotként, pusztán kötelességként fölfogva – a háztartás nem vezethető eredményesen: rá kell lelni az alkotó, jellemfejlesztő elemekre. A szerző a takarékoskodás, a beosztás, a rendszeret és az elegancia-igény, a jó ízlés kialakulását nevezte ilyennek. Más jellegű véleményt fogalmazott meg Dionis Coriolanu, amikor a házimunkát – hogy mai szóval éljünk – a szépségápolás és a fitness hatékony eszközének tekintette. Rámutatott, hogy a szegénysorsú

nők elcsunynak a kényszerűen végzett nehéz fizikai munka következtében, ám a tétlenség, a semmittevés is veszélyezteti a szépséget. „A legszerencsésebbek a középosztálybeli hölgyek, akik hasznos dolgokkal töltik ki idejüket. Ezek az elfoglaltságok óvják egészségüket, és az a tudat, hogy teljesítették kötelességüket, élénkíti, harmonikussá teszi lelküket, megvédi őket a beteges melankóliától.”⁷⁵

Habár a fenti, általánosnak mondható vélemények mellett szinte elvesznek, de azért találkozunk a *Familia* első évfolyamaiban olyan cikkekkel is, melyek azt hangsúlyozzák, hogy a nők teljesen alkalmasak magas közéleti szerepek ellátására, mindig részt vettek a sorsdöntő történelmi események alakításában. At. M. Marienescu 1869-ben csokorba gyűjtötte a múlt nagy uralkodónőit, diplomatanőit, bár e jelenséget inkább a nagy nyugati nemzetek kiváltságának tekintette: minél műveltebb, hatalmasabb volt egy nemzet, minél több háborút vívott, történelmében annál több híres nővel találkozunk. „Ritkán történt a nemzetek életében valamely nagyobb esemény úgy, hogy abban a nők ne játszottak volna pozitív vagy negatív szerepet, de főként a viszályok, háborúk elsimításában és a férfiak zsarnokságának enyhítésében.” Ana Botta két cikke is hangsúlyozta, hogy a nő a polgári társadalom egyenjogú tagja, s férjének a közéletben is nélkülözhetetlen társa. Ana Florea tanítónő 1902-es cikkében kifejtette, hogy két pálya felel meg a női természetnek: a nevelői – itt már kivívták jogaikat – és az orvosi – habár a kormányok mindent megtettek, hogy megakadályozzák ebben a nőket, de az élet rákényszerítette őket (pl. muzulmán környezetben nőbeteget csak orvosnő vizsgálhat), így a kilencvenes években a Monarchiában is megnyíltak előttük az orvosi karok kapui. Végül egy romániai írást említenénk, mely a századelőn megindult tisztviselőnő-áradatra panaszkodott (az apa elmulatja a családi vagyont, lánya hozományát, tehát annak el kell mennie dolgozni). A hivatalnoki pálya elgépiesíti a lelket, ráadásul a ruhakopás, villamosjegy, gyermekek esetében a dada, nevelőnő fizetése stb. miatt az egész veszteségessé válik. A nőknek csak

otthoni, a gyerekek mellett végezhető munkát, az otthon falain kívül legfőbb oktatást, árva- és beteggondozást szabadna vállalniuk.⁷⁶

Az egyébként súlyos kérdés – jellemző módon – humor forrásává is vált. 1869-ben egy ismeretlen szerző egyetértőleg ismertette egy magyar lap javaslatát, miszerint húsz nőt kellene uralkodói rendelettel kineveztetni a felsőházba – legalább még a püspökök is mind eljárának az ülésekre, és a kormányjavaslatok márcsak lovagiasságból is mind egyetértésre találnának, ha egy nő pártolná őket. Az ellenzéki képviselőket viszont úgy lehetne leszerelni, hogy a kormány megnyerné magának a feleségüket, hiszen mégiscsak a családi béke megőrzése lenne az elsődleges szempont. Egy hasonló szellemiségű 1871-es, talán bukovinai cikk ugyancsak leszögezte, hogy ez a társadalmi, a két nem közötti béke záloga. A nők nemcsak ugyanarra képesek, hanem időnként fölül is múlják a férfiakat: abból, ahogy férjüknek prédikációkat tartanak, kiviláglik, hogy született szónokok, tehát bíróságokon is védhetnék a szegény vádlottakat, képviselőként pedig szelídítenék a parlament harcias légkörét; szelídségüket a diplomácia szolgálatába állítva megszűnnének a háborúk; mivel jószívűek, könyörültesek, az osztrák pénzügyminisztérium (vagy az adóhatóság) irodáiban volna a helyük. Ha velük töltenék meg a minisztériumokat, annak egyéb haszna is lenne: mivel – szokás szerint – letagadják a korukat, később kérnének nyugdíjat. 1880-ban egy írás azt a hírt kommentálta, miszerint ezután nőket is egyenlően fognak alkalmazni bármiféle hivatalba. A szerző nyilvánosan kijelentette, hogy ha egy tizenkilenc éves viruló lány megy majd hozzá adóvégrehajtás végett, örömmel odaadja neki a bútorait, minden vagyonát, csak jöjjön ismét! A női rendőrnek örömmel nyújtja majd bilincselésre a csuklóját, s micsoda gyönyör lesz, ha orvosnő fogja kivizsgálni! A bíróságokon az általuk elmondandó hosszú beszédek megbénítják majd a munkát, az államügyész nő pedig az ítéletre várva harisnyát kötöget.⁷⁷

Az ideális háziasszony

Vizsgáljuk meg azt is, miként jelentek meg a házimunka egyes területei a *Familiában* és Maria Cioban levélciklusában.

1868-as cikkében Georgiu Traila röviden összefoglalta a helyes időbeosztás szabályait: állandó heti étrendet kell kialakítani, hogy előre lehessen vásárolni, ki kell jelölni egy napot a ruhaneműk átnézésére, javítására. Pontosan föl kell kelni, mert félórás lustálkodás miatt elúszik az egész napi munka. Fokozottan ügyelni kell arra, hogy az étel a megadott időben kerüljön az asztalra, mert a fáradt férj a csúszást nehezményezni fogja, ha esetleg magába is fojtja indulatát. A gyermeknevelés idevágó kérdéseiről a maga helyén szóltunk. A szerző végezetül leszögezte, hogy egy jó időbeosztással dolgozó háziasszonynak marad ideje társasjátéokra, viziterekre, szórakozásra, erkölcsnemesítő könyvek olvasására is. Egy hölgy szerző elvetette a gyakran hallható kifogást, miszerint „igen ritkán olvasunk, mert különben nem tudnánk ellátni a háztartást.» Egy igazán rátermett feleségnek azonban mindenre jut kellő ideje: a háztartásra, tudományra, művészetre, szórakozásra stb.⁷⁸

Ami a főzést illeti, At. M. Marienescu 1868-os cikkében föltette a kérdést: egészségesen főznek-e a román háziasszonyok? Úgy vélte, hogy még módosabb családokban sem, a románok igen messze vannak a többi néptől. A művelt hölgyeknek teljesíteniük kellene a nép iránti kötelességüket, és össze kellene állítaniuk egy három-öt íves közérthető gasztronómiai munkát, mely egyrészt részletesen tárgyalná az élelmiszerek tárolásának szabályait, másrészt sok-sok receptet közölné. A papok, tanítók segítségével több ezer példányban kellene terjeszteni; a lányok-asszonyok négyesével-ötösével összejöhetnének, és kipróbálhatnák a recepteket. A konyhakultúra emelésével nőne a román nők presztízse is.⁷⁹ Mint a táplálkozás kapcsán láttuk, az első szakácskönyv végül is csak 1899-ben jelent meg.

Mint láttuk, Maria Cioban fölhívta arra volt tanítványai, a leendő középosztálybeli háziasszonyok figyelmét, mennyire összetett, állandó összpontosítást követelő folyamat a háztartás vezetése. Röviden össze is foglalta a legfontosabb területeket, szabályokat: meg kell tanulni takarékoskodni, tisztában kell lenni azzal, melyik ételbe mennyi zsiradék, vaj, liszt, tojás, tejföl, cukor kell; állandóan utána kell nézni, mi a helyzet a kamrában, a pincében, a padláson, mert különben kétszeresen fogy minden. Meg kell tanulni főzni, de nem a dobostortával kell kezdeni, hanem egyszerű, de egészséges ételleket kell a gyermekek elé tenni, mert az édesség, a sütemény gyöngye, álmos gyermekeket nevel. Ha van kert, ki kell használni a zöldségek megtermelésére. A hölgyek persze arra szoktak hivatkozni, hogy úgyis olcsón lehet mindent kapni a piacon – kisvárosban, főleg falun azonban ez nem áll fenn, a cselédet meg egyébként is fizetni kell, tehát asszonyával kettesben nyugodtan meg tudják művelni a földet. A kendertermesztéstől sem szabad elzárkózni – igaz, hogy lehet olcsón vásznat kapni, de a házivászon tízszer tartósabb, és ezzel is pénzt lehet megtakarítani, ráadásul a háziasszony nem pletykázással, szomszédolással tölti az időt. A mosásból visszkapott ruhaneműt alaposan át kell nézni, ki kell vasalni, meg kell varrni, ha szükséges. Meg is kell tanulni mosni, mert történhet úgy, hogy a cseléd beteg, elutazott, s akkor a háziasszonynak kell elvégeznie – ez azonban egyáltalán nem megalázó, férje még jobban fogja tisztelni. Azért is tudni kell, mit hogyan kell mosni, mert csak így lehet szakszerűen utasítani a cselédet. A szekrényekben mindig olyan rendnek kell lennie, hogy bármikor bárki előtt ki lehessen nyitni őket. Ezen túlmenően az egész házban mindig rendet és tisztaságot kell tartani, nemcsak a szalonban és a szobákban, hanem a pincétől a padlásig mindenhol.⁸⁰

Az ideális háziasszony képét nyújtotta az ugyanitt közölt, két gyermekkori barátnőről szóló tanmese. Elvira dolgos kezű, de az önművelést és a társadalmi életet sem hanyagolja el, emellett nemzetileg öntudatos és aktív. Szigorú, házias neveltetésének

köszönhetően boldogan él pap (most már esperes) férjével tágas, nem hivalkodó, de gazdagon berendezett házukban. A szobákban – a szalonban is – mindenhol a maga által szőtt, varrott függönyök, abroszok, ágyhuzatok, szőnyegek, mindegyiket román motívumok, nemzeti színek ékesítik. Mindezt kemény munkával érték el: ő az elején spórolt, piacra termelt, de nem igavonóként, hanem okosan kiadva és irányítva a munkát, így maradt ideje a pihenésre is. Most számos román lapot járatnak meg egy német magazint, szép könyvtáruk van, Elvira naponta egy-két órát olvas. Legnagyobb boldogsága, hogy mindezt arcuk verejtékével érték el.

Valeria szabadelvű nevelést kapott; orvoshoz ment feleségül, akit költekezésével, nagyvilági életmódjával csődbe juttatott; ezután elhagyta és hazaköltözött a faluba. Itt Elvirának jóléte, családi boldogsága olyan nagy hatást gyakorolt rá, hogy maga is mintaszerű háziasszonnyá vált.⁸¹

A cselédekkel, beosztottakkal szembeni viszony

Amint lassan-lassan szélesedett a hazai román polgári társadalom, úgy vált egyre gyakoribb jelenséggé, hogy egyes tagjainak munkahelyi beosztottjai és természetesen otthoni cselédjei vannak. A velük szemben javasolt, elvárható magatartás a *Familia* több cikkében is megjelent.

1868-os írásában Vasiliu Popu igen sajnálatosnak nevezte, hogy „sokan, főleg azok közül, akik előszeretettel hívják magukat művelteknek, ezt a hasznos osztályt az emberiség salakjának tekintik, mely csak kegyelemből van a világon.” A szerző elismerte, hogy a cselédek általában szófogadatlanok, dölyfösek, istentelenek, hűtlenek, kulturálatlanok, lusták, ellenségesek uraikkal szemben, ám mindennek okai éppen azok, akik panaszkodnak rájuk: ahol csak napszámosnak tekintik őket, ott gyorsan alábbhagy a kezdeti lelkesedés, s helyét a bosszúvágy veszi át. Alig veszik őket emberszámba, egész nap dolgoznak, kiszolgálják az úrnő szeszélyeit, a kutya-macska is jobb táplálást kap náluk, a gyermekek a legdurvább tréfákat követik el a kárukra stb. A követendő út: a

család tagjaként úgy kell irányítani őket, mint egy testvért, lelkükről is gondoskodni kell, ügyelni erkölcsükre, vallásosságukra.⁸²

A háztartás szabályairól írott hosszabb cikkében Adelina Olteanu is leszögezte, hogy „az otthoni adminisztráció egyik legfontosabb területe a cselédek irányítása, olyan kényes, komoly szerep, mely megérdemli, hogy egy művelt nő alaposan elgondolkodjék rajta.” A szerző az úrnők számára a nemtörődömség és az üldözés közötti józan középutat ajánlotta, elegendő szabadságot és felelősséget hagyva a cselédeknek. Még kis hibáikra is figyelni kell, mert hosszú távon azok is alááshatják a szerény családi költségvetést, de nem szabad maximalistaként viszonyulni hozzájuk: „Nincs igazságtalanabb azoknál a nőknél, akik nem képesek elviselni, ha a cselédeknek hibáik vannak, meg sem akarják érteni, hogy az alacsonyabb képzettség már eleve helytelen gondolatok forrása, s azok visszahatnak a jellemre.” Olvasói vajon mindig lelkiismeretesen, becsületesen teljesítik-e kötelességüket? – kérdezte a szerző. Rámutatott, hogy a társadalmi viszonyok nem kedveznek a cselédek helyzetének: úgy véli, az egyenlőség előtti korban paradox módon több megbecsülést kaptak, mert rabként is az úr családjához tartoztak, asztalánál ettek, ma viszont csak a konyhában és az előszobában mozoghatnak, nyoma sincs az egykori őszinteségnek, hideg, kimért, bármikor fölbontható kapcsolat, a mélyben pedig kölcsönös ellenségesség jellemzi a mai úr-cseléd viszonyt. Az állandó hányódás, a személytelenség, otthontalanság miatt az értelmesebbek legfőbb vágya, hogy minél előbb összegyűjthessenek annyit, hogy saját házuk legyen, és ne kelljen többé szolgálniuk – önmagában dicséretes törekvés, ám gazdái fizetik meg az árát. A háziasszony törekedjék tehát a házhoz láncolni őket meleg, valamennyire elnéző magatartással, varázsolja vissza a régi szép időket, amikor a cselédeket úgy kezelték, mint saját gyermekeiket, erkölcsi-vallási nevelésben részesítették őket, egy darab földet juttattak nekik öreg napjaikra. Nem sokkal korábban egy, az udvariasságra nevelő cikk is előírta, hogy

udvariasan kell beszélni velük, a gyermekeket is erre kell szoktatni.⁸³

A kérdés taglalása önálló fejezetet alkotott Iosif Ioan Ardelean 1889-es illemtankönyvében. A szerző leszögezte, hogy tiszteletet kell tanúsítani irántuk, a gyermekeket is erre kell szoktatni, márcsak azért is, hogy az alárendeltek se feledkezzenek meg a kötelező tiszteletről. Ha az illető személy tanultságánál, képzettségénél fogva velünk egyenrangú vagy éppen magasabb szinten áll (nevelők, nevelőnők, hivatalnokok), akkor így is kell őt kezelni; a gyermekek asztalnál, kocsiban mindig a nevelők mögött foglaljanak csak helyet, ha valamit szóvá akarunk tenni működésükkel kapcsolatban, azt tapintatosan és soha ne a gyerekek előtt tegyük, gondoljunk arra, hogy ezt az embert csak objektív körülményei különböztetik meg tőlünk. Az igazi úriember / úrhölgy az alacsonyabb rangúak iránt éppolyan udvarias, éppen ezzel, kimért viselkedésével veszi elejét a bizalmaskodásnak. Az alkalmazott, cseléd sohasem feledkezhet meg a közte és gazdája közti viszonyról. Csak gondozottan, megfelelő öltözetben járulhat elébük: illetlenség, ha egy nevelőnő neglizsében tart órát, és megengedhetetlen az az eset, ami a szerzővel történt meg egy úri háznál, ahol a férfi cseléd ingujjban szolgálta föl a feketét.⁸⁴

A nő hivatása: a család vallási, erkölcsi őrangyala

A női hivatás korabeli többrétű fölfogása értelmében természetes, hogy szerzőink nem csupán a konyhában és a gyerekszobában fölvetődő problémákkal foglalkoztak, hanem a feleséggel-anyával szembeni lelki-szellemi elvárásokat is kifejtették.

1867-es cikkében Vasiliu Popu leszögezte, hogy a Teremtő a férfit a család fejévé, a nőt pedig a lelkévé tette, márpedig a lélek a vallás székhelye. Nincsen tehát természetellenesebb, borzasztóbb jelenség, mint a vallástalan női lélek – egyben háládatlanabb, hiszen a kereszténység emelte föl a nőt. Családját is tönkreteszi egyben: „A nő a társadalmi élet forrása. [...] Ha a rossz csak a férfit kerítette hatalmába, egy jó és kegyes feleség képes őt

visszavezetni a jó útra, mert erőteljes erkölcsi hatással van rá; ha viszont a nőt ejtette rabságába, vége minden reménynek, mert a férfi nem képes őt megjavítani, hanem inkább vele együtt bukik ő is.” Egy méltó családanya tehát a vallás Vesta-szüze övéi számára. Vulcan írásai is azt érzékeltették, hogy a nők közelebb állnak Istenhez: „A nő Isten mosolya. Az emberi élet megédesítésére megalkotva, fájdalmaink elűzésére küldve, a vigasztalás szent adományától ihletve ő hivatott az emberi fogyatékoságok orvoslására.” Az emelkedett szavak egyébként konkrét célt szolgáltak: Iustin Popfi új női imádságoskönyvének reklámozását. Ioan Lăpădat jóváhagyta, hogy az anya legyen gyermekei legkorábbi vallási nevelője, ám elvetette a száraz dogmák sulykolását, helyette érthető általános elveket kell beültetni a gyermeki lélekbe, s ami központi jelentőségű: mindezt nemzeti szellemben; nemcsak általában a szentekről kell beszélni, hanem a román hősökről is (Nagy István, Vitéz Mihály), az ikonok mellett az ő képüket is meg kell mutatni, a zsoltárok, imádságok mellett a nemzeti költeményeket is meg kell tanítani. Ha egy gyermeknek, akár tíz éves koráig is csak a katekizmust tanítják – mint falun történik –, akkor lehet belőle jó keresztény, de jó román aligha.⁸⁵

Természetesen ebben a kérdésben is akadt hölgy hozzászóló, s ez esetben tökéletes összhang uralkodott a két nem között. Lucreția Costa leszögezte, hogy vallásos érzület nélkül igazi kultúra sem képzelhető el, a nőknek tehát ápolniuk kell, ha műveltek akarnak lenni. Sajnálatosnak nevezte, hogy a modern kultúra bigottságnak, a barbárság emlékének bélyegzi a vallást, biztos volt azonban abban, hogy az igazán művelt nők meg fogják őt érteni, s vállalják a Teremtő által rájuk rótt hivatást, nemzetük regenerálását, lelki nevelését.⁸⁶ Az igazi vallásosság kérdése Maria Cioban levélciklusában is hangsúlyozottan, mindjárt első fejezetként jelent meg, ám nem női specifikumként, ezért gondolataival a vallás kapcsán foglalkozunk majd.

A nő hivatása: az anyanyelv és a nemzettudat fönntartása

Továbbra is a lélek birodalmában maradva, lássuk, mit vártak el a kortársak a nőktől a nemzet atribútumainak és identitásának erősítésében és hagyományozásában.

M. Vîrțișanu idézett cikke a családot jelölte ki működési területként a nők számára, ezen azonban korántsem csak a háztartást és a mindennapi gyermeknevelést értette: hangsúlyozta ugyanis, hogy kora nemzeti harcai közepette a nőknek kell átörökíteniük a nemzet szeretetét, a román imát és olvasást.⁸⁷

Visarion Roman egy 1876-os cikkében nemhogy jelentősnek, hanem egyenesen döntőnek tekintette a nők szerepét a nemzet megtartásában. Hașdeu idézte, egyben vitatkozva is vele: elfogadta, hogy a mai Románia területén a nyelvet, a hagyományokat, a jellemet a román nő őrizte meg, ám ezt Erdélyre ugyanígy érvényesnek tekintette: „Ha századunkban egy nép nemzeti haladásának záloga immár nem a fegyver és a kar ereje, hanem a *kultúra*, és ha századunk az egyesületek százada, akkor elmondhatjuk, hogy Erdélyben a románok körében a nők alapították az első egyesületet, Brassóban, árva leányok nevelésére. A férfiak alapította ASTRA sokkal később jött létre.” Teljesen igazat adott viszont a nagy odaáti költőnek, Dimitrie Bolintineanunak: „Ha ez a nép (a román) valaha megszabadul az elnyomástól, ha kiművelt nyelve lesz, irodalma, történelme, neve, mindezt csak a nőknek köszönheti majd.”⁸⁸

Ioan Lăpădat már idézett hosszabb elméleti cikke ugyancsak központi szerepet tulajdonított az anyáknak és a feleségeknek az anyanyelv használatának és tiszteletének erősítésében: állandóan románul kell beszélni a gyermekekkel, súlyos hiba a német, francia nevelőnők alkalmazása, mert ezáltal „egy idegen nyelvet a sajátunk fölláldozása árán sajátítunk el, s azt – mivel anyánkkal nem azon beszéltünk – alkalomszerűen kell megtanulnunk, romlott, torz formában a cselédektől és a piacon.” Különösen ügyeljen az anya fia anyanyelvi kultúrájára, ha az idegen iskolában tanul; hogy elejét vegye az idegen nyelv fölértékelésének, állandóan hangsúlyozza, hogy az csak eszköz a tudás megszerzéséhez, a szomszédok

megértéséhez, s az ő igazi nyelve a román! Olvastasson vele román szerzőket, ismertesse meg vele a nemzeti szokásokat, enélkül ugyanis „a nemzet elvész az emberiség óceánjában”. Férje órangyalaként pedig megmentheti azt a renegátságtól, nemes vállalkozásokra ösztönözheti őt.⁸⁹ Az előkelő hölgyek azonban nemcsak szobáik mélyén letéteményesei az anyanyelvnek, hanem a társasági élet terein is: Vulcan egy 1878-as Társalgásában biztosította őket, hogy akkor a legszebbek, amikor román szó kél ajkukról: mennyire fejlődne a szépirodalom, ha meghallgatnák, megfogadnák ezt! Hiszen a szalonok mindig áldásos hatást fejtenek ki az irodalomra.⁹⁰

E magasztos hivatásra természetesen maguk a tollat ragadó, beszédek mondó hölgyek is fölshólitották társaikat. Lucreția Costa 1871-es írása figyelmeztetett arra, hogy a nőknek is ki kell venniük részüket a férfiak erőfeszítéseiből: ha azok a színház alapításán fáradoznak, akkor nekik is le kell vetközniük a nyilvános színpadi szerepléssel szembeni előítéleteiket; ha az ifjúság bált, hangversenyt, jótékony célú vásárt rendez, akkor nekik is segítséget kell nyújtaniuk; s nem utolsósorban: állandóan anyanyelvükön kell beszélniük, csak így érdemlik meg, hogy *román nőnek* nevezzék őket. Ana Botta 1874-es, korábban ismertetett előadásában – magasabb szintre emelve a kérdést – kifejtette, hogy a román nő hivatása az, hogy a romanizmus keleti őrangyala legyen, ennek azonban csak akkor képes megfelelni, ha román nemzeti intézetben nevelkedik. Ezek a gondolatok csengtek vissza egy 1881-es fölhívásban is, melyet a tervezett nagyszabeni kiállítás kapcsán intéztek a Szilágy megyei hölgyközönség vezetői ottani társnőikhez: minden, magát műveltnek tekintő nemzetnél a nők kötelessége, hogy támogassák a férfiakat a nemzet boldogulásáért folytatott harcukban. „Mivel azonban szomorúan kell megállapítanunk, hogy a mi nemzetünk még nem foglalta el méltó helyét, ránk, román nőkre nehéz feladat vár: föl kell ráznunk a tespedtséget, már a kisgyermekben föl kell ébreszteniük az önbecsülés érzését.” Maria Baiulescu már idézett 1901-es brassói előadásában rámuta-

tott, hogy a románságnak még küzdenie kell a nemzeti létért, ezért biztosítani kell a nők művelődését, és be kell vonni őket a kulturális munkába.⁹¹

Ha csak értesültek ilyenről, a kortársak igyekeztek fölmutatni a pozitív példákat, amikor valamely hölgy a nyilvánosság előtt románul – és ráadásul helyesen – beszélt. Amikor Elena Densușianu a fogarasi olvasókörben elmondta idézett gondolatait a női emancipációról, a tudósító nem a tartalmi oldalt emelte ki, hanem azt, hogy a hölgy anyanyelvi fölszólalásával példát mutatott neme számára. Milyen szépen, választékosan beszélt románul – áradozott –, milyen mértékben fejlődik majd a román nyelv, ha a hölgyek otthon és a szalonokban is úgy fognak beszélni! Ennek biztató jeleként közölte Vulcan 1893-ban azt a hírt, hogy bukovinai kisasszonyok Csernovicban olyan nemhivatalos társaságot alapítottak, melynek íratlan alapszabálya egyetlen pontból áll: kizárólag románul fognak társalogni, az ez ellen vétőknek büntetést kell fizetniük, amivel román kulturális intézményeket támogatnak. Ugyanide sorolható az a fiktív párbeszéd, mely egy művelt hölgy és látogatója között zajlott. A rég nem látott úr franciául, majd angolul, olaszul, németül, végül pedig „törökül” azaz magyarul köszöntötte, bevallván hamarosan, hogy a jászvásári *Convorbiri Literare* „románellenes írásai” tették ennyire kozmopolitává. A hölgy erre önérzetesen azt válaszolta, hogy „én mint a román nemzet lánya, semmiképpen nem kívánok az ön eszméihez és szeszélyeihez alkalmazkodni, hanem elhatároztam, hogy románokkal a világ összes kozmopolitájának a bánatára mindig és kizárólag csakis románul fogok beszélni.”⁹²

Végül volt olyan szerző is, aki az anyanyelv-ápolással meg is lett volna elégedve, csak éppen az idegen névalakok használata ellen emelte föl a szavát, mint At. M. Marienescu 1869-es cikkében: figyelmeztetett arra, hogy egyes műveltebb családokban olyan nevek divatoznak mint *Jancsi*, *Jani*, *Misca*, *Misi*, *Gyuri*, *Gyurca*, sőt *Árpád* és „egyéb pogány nevek”. Sőt az eltorzított családnevek sem ritkák (főleg papi családoknál): a bánsági ortodoxok körében a *-vics*

végűek, görög katolikus körökben pedig olyanok mint *Pap, Popu* stb. A szerző a román hölgyek számára, akiknek cikkét ajánlotta, összeállította a tiszta román nevek listáját, hogy segítse őket az idegen alakok elkerülésében.⁹³

A főnti – elszórt – példákkal szemben az idevágó cikkek döntő többsége rosszallást, sőt vádakot fogalmazott meg a román társági hölgyekkel szemben, szemükbe mondva, hogy nem teljesítik nemes hivatásukat, jelentős részben az ő számlájukra írható az anyanyelv sorvadása és visszaszorulása. Ezekkel a véleményekkel egy későbbi fejezetben foglalkozunk.

A nő hivatása: a szépirodalom fönntartása

Mint ahogyan az anyanyelv esetében, a kortársak szemében a nemzeti irodalom támogatásában, fönntartásában is oroszlanrész hárult a nőkre. Ez természetesen nem román specifikum, hiszen a 19. század legtöbb európai írójának a női közönséget kellett szem előtt tartania, ha tömegesebb olvasótáborra – azaz vevőkörre – vágyott. Így Vulcan is leszögezte egy 1867-es Társalgásában, hogy a nők és az ifjúság tartja fönnt a szépirodalmat. A tétel jó két évtizeddel később is széles körben elfogadott lehetett, mint azt egy 1890-es olvasói levél érzékelteti, mely egy „román kulturális központból” érkezett. Megtudjuk, hogy a férfiak közönye általános, akik tehetnék, azok sem vásárolnak román könyveket, nem járatnak román újságokat, akiket pedig érdekelne, azoknak nincs pénzük. A „szegény lealázott nőkre” hárul minden, így a nemzet haladása is.⁹⁴

Ez utóbbi helyzetjelentés már a „nemzeti vonásra” utal; ugyanígy főnti cikkében a szerkesztő is kénytelen volt megjegyezni, hogy a főnti tétel csak más nemzeteknél igaz. „Nekünk szomorúan kell látnunk, hogy sok román nő nem olvas még románul. Egyesek műveltebbnek és olvasottabbnak tartják magukat annál, hogy leereszknének a szerény nemzeti alkotásokhoz. A többiek pedig – nem tudnak románul olvasni.” A megoldás: nemzeti leánynevelő intézetek alapítása. Néhány évvel később már nemcsak rosszallás,

hanem számonkérés és finom kioktatás is megbújt szavaiban. Más nemzetek hölgyeinek szalonjában ott sorakoznak költőik kötetei, a román hölgyeknél azonban hiába keresné valaki Alexandri, Bolintineanu, Mureşanu vagy Alexandrescu műveit. „Mi ez, tisztelt román hölgyek? A harmónia nyelve nem hatolhat be szalonjaikba, csak ha idegen ruhát ölt, frakkban és cylinderben vagy atillában és csárdás kalapban? A román költészetnek megszegyenülten meg kell állnia a küszöbön, hogy a cselédekkel társalogjon?” Vulcan az úri társaság közönyével szemben a népre apellált, azt állította eléje példaként: „Nézzék, tisztelt hölgyeim, a román paraszti nőt, mennyire fogékonyak a költészet iránt!”⁹⁵

Azt, hogy a nemzeti irodalom pártolása még a nyolcvanas években is mennyire újdivatú dolognak számított, jelzi Rosa Trandafir ekkori cikke. Maga az írás az egyéniséget vállaló, kicsit kihívó, kicsit frivol, azaz „sikkés” társasági viselkedést tárgyalta, hogy végül az alábbi következtetéshez jusson: a románoknál legyen „sikk” az irodalom művelése és pártolása, román művek olvasása!⁹⁶

A *Familia* természetesen örömmel beszámolt a néhány korabeli pozitív példáról is. 1887-ben ismertette a *Fővárosi Lapok* egyik cikkét, Harmath Lujza *Egy román szalonban* című írását. A szerző, a nyomda-, majd bankigazgató kereskedő Teochar Alexi brassói szalonjáról áradozott: művelt, finom társaságot talált ott, mely megbecsüli a maga nyelvét, hagyományait, szokásait. 1894-ben viszont a nagyszebeni fiatal hölgyek alapítottak társaságot az irodalom és a zene művelésére, pártfogolására, a következő szám pedig arról számolt be, hogy a Szigethegységben is hasonló kör alakult.⁹⁷

A nemzetközi női emancipációs mozgalom megítélése

A nőkérdés kapcsán már többször beleütköztünk a nyugati női emancipációs mozgalom kérdésébe. Ha más forrásból nem, akkor a *Familia* tájékozott szerzőinek köszönhetően a hazai román hölgyközönség is megismerkedhetett az Amerikából kiindult, majd Angliában és Franciaországban is gyorsan terjedő szüfrasset-moz-

galom céljaival, főbb szereplőivel. Az egyébként tekintélyes számú írások zöme azonban nem értett egyet a nők egyenjogúsításával a munkavállalás és a politika terén, vagy legalábbis azt itthon nem tartotta aktuálisnak és szükségesnek. Láttuk, hogy a *Familiában* megjelent cikkek – még női szerzők esetében is – változatlanul az otthoni munkát és a nevelést tartották a nő működési területének. A román elit szemében a nőkérdés azért sem számíthatott prioritásnak, mert elsősorban két másik cél érdekében – a kollektív kisebbségi jogok szélesítéséért és a román nemzeti társadalom kiépítéséért, konszolidálásáért – kellett harcolnia, s állandóan hangoztatott álláspontja szerint ebben az úgymond nemzeti létért folytatott küzdelemben a férfiaknak és nőknek nem ellenségként, hanem harcostársként kell egymás mellett állniuk.

Vasiliu Popu 1866-ban ismertette a londoni női klubok működését. Az angol nőket – úgymond – nem elégítette ki, hogy a férfiak rabszolgaként heverték a lábuk előtt, mert azok „mihelyt kifáradtak az udvarlásban, mindjárt mentek a maguk klubjába kártyázni, dohányozni, unatkozni, újságot olvasni, a nők pedig otthon maradtak, szintén unatkoztak, kártyáztak, később már dohányoztak is, négykötetes regényeket olvastak, írtak, ám a klubok zárva maradtak előttük”. Csoda-e, hogy ezt az utolsó akadályt is le akarják dönteni? A kezdet egyébként nemes volt, Ashton asszony már 1843-ben meghirdette egy női klub alapításának gondolatát, ekkor még az utcára került árvalányok fölkarolása, nevelése céljából. Ám hamarosan öncélúvá vált, előkelő tagjai politizáltak, kritizálták a férfiakat, újságot és egymás regényeit olvasták. Popu röviden ismertette négy másik, ugyancsak ellaposodott klub működését, hogy végül rámutasson arra, ezek nem jelenthetnek példát a hazai közönség számára: „Ez a mozgalom még nem ért el hozzánk, nálunk igen ritkák a dohányzó, klubtag, sörivő és más alkoholt fogyasztó hölgyek. Nem is lenne jó, ha most még ezzel a kérdéssel is meg kellene birkóznunk, amikor számtalan égető és megoldatlan problémánk van.”⁹⁸

I. C. Drăgescu 1869-es írása ismertette a francia Gagne frissen publikált munkáját, *A Nők Köztársaságának Alkotmányát*. A szerző elismerte előremutató elemeit – női jogakadémiák, orvosi karok, szakiskolák, nők által szerkesztett politikai, irodalmi lapok alapítása stb. – ám leszögezte, hogy tekintetbe kell venni a nők eltérő fölépítését, hajlamait, s előbb ki kell szabadítani őket a századok során kialakult tudatlanságukból. Fölemelkedésük záloga tehát a jó oktatás, a többi jön magától. Idekapcsolódik Ioan Lăpădatnak a következő számban megjelent cikke, melyben az angliai Emancipációs Társaság humanitárius és nőnevelő tevékenységét ismertette, majd olvasóihoz, a „hős, szorgalmas ósanyák utódaihoz” fordult, megkérdezve őket: mi akadályozza őket abban, hogy kövessék a példát? „Nem úgy, hogy mostanában politikai jogokat követeltek, hogy elmentek misszionáriusnőnek a barbárok közé, hanem, hogy kenyeret adtok a szegényeknek, árva leányokat neveltek és oktattok.” Lăpădat hamarosan visszatért a témára, utalt a női emancipáció amerikai eredetére, angliai megoldására (1867) és számos neves francia férfiú szerepvállalására. Többször idéztük már Eugene Pelletan általa ismertetett előadásának főbb gondolatait. A recenzens végül fölhívta a román olvasók figyelmét az elhangzottak hazai aktualitásaira: „Immár rajtatok a sor, nyájas olvasónőim, hogy elgondolkozzatok azon, milyen mértékben alkalmazhatók a Pelletan által elmondottak a mi társadalmunkra, amely nem annyira fejlett, mint a francia. Ám mindenképpen gondoljatok arra, hogy nekünk is van hazánk, melynek derék polgárokra van szüksége, hogy a ti fiaitok homlokára is a ti ajkatokról kell a szabadság szónak hullania!”⁹⁹ At. M. Marienescu ugyanekkor leszögezte, hogy a világ először kiharcolta a népek szabadságát, most a nemzetiségek egyenjogúsításáért folyik javában a harc, a nők társadalmi reformjáért pedig éppen csak megkezdődött a küzdelem. Ám az emancipáció eszméje a művelt országokban olyannyira mozgásba hozta a családi és a társadalmi életet, hogy úgy tűnik, az egész világ harcban áll. Ebből a hazai társadalom sem maradhat ki! „Vajon akkor, amikor a világban az összes nő

érdekében harcolnak, a román nőket mindez nem érinti? Természetesen igen, ezért készülődjenek a kultúra terén, hogy amikor hazánkban is megkezdődik a küzdelem, készek legyenek a harcra, hogy ők is profitáljanak a győzelmekből.” Mi tehát a cél? „Ugyanazokat a tudományokat tanulni, mint a férfiak, hogy a nők is lehessenek orvosok, tisztviselők stb. Mesterként, iparosként kereső szakmát folytatni. Elnyerni a politikai jogokat, tehát szavazati joggal részt venni a tisztviselők, a képviselők megválasztásában illetve országgyűlési képviselővé válni stb.” Egy következő cikkében ellenző és pártoló nyugati véleményeket ismertetett, leszögezve, hogy ha a választójogot nem is sikerült kivívni, de a nők műveltséggel, erénnyel sokat tehetnek a haza, a nemzet és az emberiség érdekében. „A jövő itt kopog az ajtón, égő fáklyával várjuk!” – igyekezett mozgósítani olvasóit.¹⁰⁰

A téma hosszas, s mi tagadás, kevés újat hozó tárgyalása egy idő után kiváltotta a konzervatívok ellentámadását. E tábor hangja szólalt meg Simeon Botizanu 1872-es cikkében: mióta ez az emancipációs téma megy – írta –, elment a kedve a lap olvasásától. „Úgy vélem, sokkal bölcsőbb, üdvösebb és kellemesebb dolog a hölgyekkel nemes érzelmekről, az otthoni teendőkről, a családi tűzhely szentségéről, az anyai és hitvesi szeretetről és gondoskodásról vagy a veteményes- és virágoskertről társalogni, mint egy olyan témát csürni-csavarni, mint a nők emancipációja.” Nem vagyunk Franciaországban, Angliában és főleg nem Amerikában – szögezte le –, ahol a leglázasabb eszme is azonnal hívekre talál. Még ha a nők politikai egyenlősítése „a legracionálisabb és legjogosabb ügy is volna a világon, társadalmi kultúránk jelenlegi stádiumában akkor is időszerűtlennek tartanám, és ha ma a román nők előtt tárgyaljuk, az – szerény véleményem szerint – csak teljes zavart kelt lelkükben és értelmükben, lerombolja a bölcs oktatás épületét, és romjai alatt súlyos veszélyeket támaszt a családi békére és boldogságra nézve.” A férfi és női szerepek összekeverése úgymond csapás lenne a modern társadalomra! „Nem eman-

cipáció, hanem jó oktatás kell a román nőknek!” – hangzott a filippika zárszava.¹⁰¹

Érdekes módon női szerző tollából is született a társadalmi-politikai emancipációt igencsak félreértő, egészében elvető állásfoglalás. A *Belladonna* álnevű szerző megköszönte egy korábbi lelkes, az egyenjogúsítást pártoló cikk meleg szavait, ám a maga részéről nem kért abból: „Jól van, bővítsék a nők jogait, javítsák nevelésüket, nemesítsék erkölcsüket, emeljék őket magukhoz, és – bánom is én – nyissanak meg előttük egy sor álláslehetőséget; ne higgyék azonban, hogy minél önállóbb lesz egy nő, minél inkább eltávolodik férjétől és családjától, annál boldogabb is lesz egyben!” A nő egyetlen boldogsága ugyanis a szeretet, mely kizárólag a másikban találja meg önmagát. „Vedd el a nőtől a férjet és a gyermeket, és elveszti minden örömét, a világ értéktelenné válik számára, szabadsága üressé, életének nem lesz többé értelme.”¹⁰² A közvélemény – vagy annak egy része – tehát az esetleges egyenjogúsítást a család szétzúzásának tekintette, amiben nyilván nagy szerepe volt a korabeli ellenpropagandának, de még az olyan, nem egészen átgondolt hírközlésnek is, mint amikor Vulcan 1874-ben minden kommentár nélkül idézte egy amerikai feminista radikális szavait: a nők ne szoptassanak, ne varrják föl a férj inggombjait, ne tartsák rendben a szobákat, ne vezessenek háztartást, és akkor a férfiak rájönnek, hogy kényelmük a nő kezében van, és megadják a szavazati jogot. Ha mégsem, akkor erőszakhoz kell folyamodni.¹⁰³

A fenti cikkek után a *Familiában* a század folyamán már nem találkozunk az emancipáció kérdésével, hacsak nem soroljuk ide azt a nyilván idegen lapból átvett, 1896-ban közölt illusztrációt, mely elegáns feketeruhás, fátylas hölgyet ábrázolt a következő szöveggel: a nagyvárosokban, ahol elegáns kávéházak vannak, a hölgyek elkísérik a férfiakat, újságot olvasnak, társalognak, mutogatják toalettjuket, és közben kávé vagy csokoládét isznak.¹⁰⁴ Mint előljáróban említettük, az elit égetőbbnek tekintett kérdésekkel volt elfoglalva. Ez csengett ki Maria Baiulescu korábban már idézett 1900-as brassói előadásából is: „A nőkérdés minden ország

esetében különböző, és ennek megfelelően kezelendő. Nekünk, akiknek még nemzeti létünkért kell harcolnunk, a *művelt* nőt a nemzeti kultúrunkába kell bevonnunk. A román nőnek nem kell csatlakoznia a nyugati női ligák nemzetközi irányzatához, mely kozmopolitizmushoz vezet.”¹⁰⁵ Néhány számmal később egy írás képes volt megtalálni az összhangot az emancipáció és a hagyományos női szerep között: „A kötelességtudó nők inkább a tanultak, emancipáltak között vannak, mintsem a társadalom rabjai, az ún. mondén, könnyű erkölcsű nők soraiban, kik csak fogadásokra, fényűzésre és szórakozásra valók. Egy, a szó nemes értelmében emancipált nő nem hódol be mindenféle divatőrületnek, mert a mefisztói kísértésektől megvédi *az etikai kultúra által megacélozott lelke*. A családi tűzhelyet sem veszélyezteti a nő emancipációja, hiszen az sohasem fogja megváltoztatni a maga természetét, s tekintve, hogy lelkének lényege a szeretet, legfőbb ideálja mindig az lesz, hogy feleség és anya legyen.” Csak az intellektuálisan gyöngye férfiak félnek a nők versenyétől; másrészt emancipálni csak komoly, felelősségteljes nőket lehet. Ez a végkövetkeztetés láthatólag azért került ide, hogy a szerző – afféle román *ceterum censeo* gyanánt – rámutathasson a nemzeti szellemű nevelés jelentőségére.¹⁰⁶

Jegyzetek

1. Vasiliu Popu: *Despre crescerea fetelor*. Familia, III, Nr. 9, 26. febr/10. mart. 1867. p. 102.; uő: *Despre ascultare si fidelitate I*. Familia, III, Nr. 24, 11/23. iun. 1867. p. 287.
2. I. Lapedatu: *Femeia in seclulu alu XIX*. Familia, V, Nr. 17, 27. apr/9. mai 1869. p. 194.
3. *Portretulu unei femei perfecte*. Familia, VII, Nr. 27, 4/16. iul. 1871. p. 321.
4. Ana Botta: *Secretulu fericiirii*. Familia, X, Nr. 20, 19/31. mai 1874. p. 236–37.; Maria Baiulescu: *Misiunea femeii române*. Familia, XXXVII, Nr. 6, 11/24. febr. 1901. p. 61–62.; Nina Mănăstirean: *Considerațiuni diverse despre căsătorie*. Familia, XIX, Nr. 27, 3/15. iul. 1883. p. 327.; Maria Demetrian: *Amorul în căsătorie*. Familia, XLI, 1905. p. 356–357.

5. O coconitia de la satu: *Conversare cu cetit riile*. Familia, V, Nr. 37, 14/26. sept. 1869. p. 442.
6. I. Valeriu B.: *Femeile sunt ferice*. Familia, XIV, Nr. 29, 9/21. apr. 1878. p. 177-178.
7. Emilia Lungu: *Barbatii sunt fericii*. Familia, XIV, Nr. 35, 7/19. mai 1878. p. 223.
8. George Simu: *Ce zic unii dușmani ai femeilor*. Familia, XXXI, Nr. 16, 16/28. apr. 1895. p. 187-189.
9. Elena Voronca: *Respuns la cele ce spun dușmanii femeilor*. Familia, XXXI, Nr. 22, 28. mai/9. iun. 1895. p. 262.; Nr. 25, 18/30. iun. p. 296; Nr. 28, 9/21. iul. 1895. p. 331.
10. Smara: *Inteligenta femeii*. Familia, XXXII, Nr. 22, 2/14. iun. 1896. p. 253.; Nr. 23, 9/21. iun. p. 265-267.; Nr. 25, 23. iun/5. iul. p. 290.
11. Iosifu Vulcanu: *Conversarea cu cetit riile*. Familia, III, Nr. 1, 1/13. ian. 1867. p. 10.
12. Letiti'a: *Despre fetele betrane*. Familia, VI, Nr. 20, 17/29. mai 1870. p. 236.; I. G. Baritiu: *Fete be trane*. Familia, XIV, Nr. 60, 13/25. aug. 1878. p. 389.
13. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetit riile*. Familia, VI, Nr. 49, 6/18. dec. 1870. p. 584.
14. N-nu: *Ce e amoru? Ce e curisarea?* Familia, VII, Nr. 43, 24. oct/5. nov. 1871. p. 512.
15. N-nu: *Conversare cu cetitorii, la care potu asista si amabilele cetitorie*. Familia, VII, Nr. 44, 31. opt/12. nov. 1871. p. 524.
16. Rosa Trandafir: *Despre casatorie*. Familia, XVIII, Nr. 14, 4/16. apr. 1882. p. 170.
17. G. Candra: *De ce nu ne insuram?* Familia, XXIII, Nr. 4, 25. ian/6. febr. 1887. p. 42-43.; -sb-: *Moravuri*. Familia, XXXVI, Nr. 19, 7/20. mai 1900. p. 224.
18. *De ce nu se marita fetele?* Familia, XXXVII, Nr. 5, 4/17. febr. 1901. p. 57.
19. Agarbiceanu: *Aranybanya*, p. 248-249.
20. Vancu: *Monografia comunei Maderat*, p. 71.; Păcală: *Monografia satului Rășinariu*, p. 104, 106.
21. Ardeleanu: *Eticheta*, p. 50-58.
22. Elena Baiulescu: *Despre economi'a familiala*. Familia, IV, Nr. 8, 3/15. mart. 1868. p. 93.
23. Vasiliu Popu: *Despre crescerea feteloru*. Familia, III, Nr. 9, 26. febr./10. mart. 1867. p. 102.; uo: *Viētia familiala la romani*. Familia, IV, Nr. 23, 1/13. iul. 1868. p. 271-272.
24. At. M. Marienescu: *Laudaria si ticalosi'a in familia*. Familia, IV, Nr. 28, 10/22. aug. 1868. p. 332.
25. Sorina Paula Bolovan: *Familia in satul romanesec din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*. Centrul de Studii Transilvane - Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 1999. p. 147-148., 167-190.
26. Uo. p. 148., 163-164., 189-190.
27. St. Popescu: *Ceva despre crescerea copilului din familie*. Familia, XXVI, Nr. 44, 4/16. nov. 1890. p. 526.
28. Visarion Roman: *Chemarea unui tată de familia în privința creșterii pruncilor săi*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman, pedagog social*, p. 157-159.; Vasiliu Popu: *Despre pietate si modestia*. Familia, III, Nr. 9, 26. febr/10. mart. 1867. p. 102.; uo: *Despre pietate si modestia*. Familia, III, Nr. 18, 30. apr/12. mai 1867. p. 214.; Ana Botta: *Pentru parinti*. Familia, X, Nr. 33, 25. aug/6. sept. 1874. p. 390.; Adelin'a Olteanu: *Mam'a*. Familia, V, Nr. 41, 12/24. opt. 1869. p. 482.; *O nouă direcție in creșterea femeii române*. Familia, XXX, Nr. 17, 24. apr/6. mai 1894. p. 199.
29. V. Muresianu: *Câte-va cuvinte pentru educatiunea casnica*. Familia, IV, Nr. 36, 25/13. oct. 1868. p. 428.; Nr. 37, 21. oct/2. nov. p. 439-440.

30. Visarion Roman: Educația moral-religioasă. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman, pedagog social*, p. 164-70.; Pavelu Vostinaru: *Educațiunea familiara*. Familia, XII, Nr. 47, 21. noe/3. dec. 1876. p. 553.; Neli I. Cornea: *Cultura etică*. Familia, XXXVII, Nr. 25, 24. iun/7. iul. 1901. p. 292-294.
31. Visarion Roman: Chemarea unui tată... In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman, pedagog social*, p. 159-160.
32. Ana Botta: *Pentru parinti*. Familia, X, Nr. 33, 25. aug/6. sept. 1874. p. 390-392.
33. Georgiu Vuia: *Tiraniî din amoru*. Familia, XII, Nr. 19, 9/21. mai 1876. p. 219.; Nr. 20, 16/28. mai 1876. p. 230-232.; Lazaru P. Petrinu: *Barbatulu si femeî'a*. Familia, XII, nr. 15, 11/23. apr. 1876. p. 178.
34. O Prietenă a copiilor: *Copiii și părinții*. Familia, XXXIII, Nr. 17, 27. apr/9. mai 1897. p. 203.
35. Pavelu Vostinaru: *Educațiunea familiara*. Familia, XII, Nr. 47, 21. noe/3. dec. 1876. p. 554-555.
36. Neli I. Cornea: *Cultura etică*. Familia, XXXVII, Nr. 25, 24. iun/7. iul. 1901. p. 292.
37. Vasiliu Popu: *Despre pietate si modestia*. Familia, III, Nr. 18, 30. apr/12. mai 1867. p. 214.; Pavelu Vostinaru: *Educațiunea familiara*. Familia, XII, Nr. 47, 21. nov/3. dec. 1876. p. 554.
38. Georgiu Traila: *Economi'a timpului*. Familia, IV, Nr. 34, 27. sept/9. oct. 1868. p. 400.; V.C.: *Igien'a junimii*. Familia, XVI, Nr. 31, 20. apr/2. mai 1880. p. 195.; S. C.: *Somnul copiilor*. Familia, XXXIV, Nr. 30, 26. iul/7. aug. 1898. p. 354-355.
39. At. M. Marienescu: *Tiraniî de casa*. Familia, IV, Nr. 17, 14/26. mai 1868. p. 201.
40. St. Popescu: *Ceva despre crescerea copilului din familie*. Familia, XXVI, Nr. 44, 4/16. nov. 1890. p. 526.; Rev. Orăștiei, I, Nr. 12, 18/30. mart. 1895. p. 2-3.
41. Visarion Roman: *Chemarea și cultura femeî*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 153-154.; Maria Casabianu: *Natur'a si educatiunea feteloru*. Familia, XII, nr. 24, 13/25. iun. 1876. p. 277-278.
42. *Misiunea femeîi române*. Familia, XXXVII, Nr. 6, 11/24. febr. 1901. p. 61-63.
43. Visarion Roman: *Chemarea și cultura femeî*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 154-155.
44. Visarion Roman: *Educația femeilor*. Uo., p. 155-157.
45. I. Grozescu: *Toalet'a animei femeiesci*. Familia, I, Nr. 18, 25. nov./7. dec. 1865. p. 218-219.
46. I. Borcia: *Ce citesc fetele noastre?* In: Anuarul al XVIII-lea al Șc. civile de fete cu int. a Asoc. pt. lit. și cult. poporului român pe anul șc. 1903-1904.
47. Vasiliu Popu: *Despre crescerea feteloru*. Familia, III, Nr. 9, 26. febr/10. mart. 1867. p. 103.
48. I. Lapedatu: *Femeia in seclulu alu XIX*. Familia, V, Nr. 17, 27. apr/9. mai 1869. p. 194.; Ionu Dima Petrescu: *Despre emanciparea femeiloru*. Familia, VI, Nr. 5, 1/13. febr. 1870. p. 50-51.
49. Iosif Vulcan: *Conversare ci cetitóriele*. Familia, VI, Nr. 49, 6/18. dec. 1870. p. 584.; I. Al. Lapedatu: *Educațiunea secsului frumosu*. Familia, XIII, Nr. 13, 27. mart/8. apr. 1877. p. 145., 147.; Nr. 14, 3/15. apr. p. 160.
50. Rebreanu: *Ion*, p. 58.
51. Lia Măgură: *Scrisoare din București*. Familia, XXXVIII, Nr. 51-52, 22. dec. 1902/4. ian. 1903. p. 614.; *Femeia română*. Familia, XL, Nr. 8, 22. febr/6. mart. 1904. p. 93.
52. Ana Botta: *Educațiunea copiiloru*. Familia, X, Nr. 24, 16/28. iun. 1874. p. 285.; Erdélyi: *Cartea Sănătății*, p. 227
53. Neli I. Cornea: *Cultura etică*. Familia, XXXVII, Nr. 25, 24. iun/7. iul. 1901. p. 292.

54. G. Candra: *De ce nu ne insurăm?* Familia, XXIII, Nr. 4, 25. ian/6. febr. 1887. p. 43.; -sb-: *Moravuri*. Familia, XXXVI, Nr. 19, 7/20. mai 1900. p. 224.; N-nu: *Conversare cu cetitorii, la care potu asistă si amabilele cetitorie*. Familia, VII, Nr. 44, 31. oct/12. nov. 1871. p. 524.
55. J. Grozescu: *Toalet'a animei femeiesci*. Familia, I, Nr. 18, 25. nov/7. dec. 1865. p. 219.; M. Virtisianu: *Femei'a si chiamarea ei I*. Familia, II, Nr. 15, 25. mai/6. iun. 1866. p. 176.; Iosif Vulcan: *Cum iubescu femeile!* Familia, II, Nr. 22, 24. iul/5. aug. 1866. p. 263.; Uő: *Conversare cu cetitoriele*. Familia, V, Nr. 6, 9/21. febr. 1869. p. 68.; *Fetele de cinci-spre-diece ani*. Familia, V, Nr. 25, 22. iun/4. iul. 1869. p. 296.; *Fetele de siese-spre-diece ani*. Familia, VI, Nr. 24, 14/26. iun. 1870. p. 284-285.; *Fetele de siepte-spre-diece ani*. Familia, VII, Nr. 9, 28. febr./12. mart. 1871. p. 104.
56. Tőbek között: I. B. Timisianu: *Cum se se porțe fetele?* Familia, IV, Nr. 45, 24. dec. 1868/5. ian. 1869. p. 527-528.; N. F. Negruțiu: *Unu parinte morindu catra fiuc'a sa*. Familia, VII, Nr. 14, 3/16. apr. 1871. p. 164-165.; G. Tr: *Resfatari femeiesci*. Familia, XI, Nr. 36, 7/19. sept. 1875. p. 417.; I. G. Paunescu: *Unei copile frumőse*. Familia, XII, nr. 25, 20. iun/2. iul. 1876. p. 289-291.
57. *Cum trebuie să se poarte o femeie tineră*. Familia, XL, Nr. 12, 21. mart/3. apr. 1904. p. 142.
58. Lazaru Petroviciu: *Despre amabilitate*. Familia, XV, Nr. 47, 24. iun/6. iul. 1879. p. 314.; Iosifu Ioanu Ardeleanu: i. m. p. 7-8.; *Educația fetelor*. Familia, XXXVI, Nr. 5, 30. ian/11. febr. 1900. p. 56. A magyarországi biedermeier kor nőideáljára ld. Zolnai Béla. *A magyar biedermeier*, h.n., é.n. p. 42-62.
59. Vasiliu Popu: *Adeveratele frumsetie femeiesci*. Familia, III, Nr. 12, 19/31. mart. 1867. p. 136-137.
60. I. Lapedatu: *Conversare cu cetitoriele*. Familia, V, Nr. 15, 13/25. apr. 1869. p. 177.; *Portretulu unei femei perfecte*. Familia, VII, Nr. 27, 4/16. iul. 1871. p. 320.; At. Marienescu: *Unele sminte si datine rele ale femeiloru*. Familia, V, Nr. 13, 30. mart./11. apr. 1869. p. 147.
61. Ana Botta: *Misiunea femeii in genere si a celei romane in specie*. Familia, X, Nr. 15, 14/26. apr. 1874. p. 169-170.
62. Ioan Pop-Reteganul: *O carte scumpă pentru fetițele noastre. Maria Cioban: Scrisori către eleve*. Familia, XXXVI, Nr. 32, 6/19. aug. 1900. p. 378.; XXXVIII, Nr. 37, 15/28. sept. 1902. p. 443.
63. At. Marienescu: *Unele sminte si datine rele ale femeiloru*. Familia, V, Nr. 13, 30. mart./11. apr. 1869. p. 146-147.
64. O cetitória: *Unele sminte si datine rele ale barbatiloru*. Familia, V, Nr. 14, 6/18. apr. 1869. p. 157-158.
65. Belladonna: *Dam'a frumősa raspunde*. Familia, XII, Nr. 29, 18/30. iul. 1876. p. 337-338.
66. Almadina: *Responsulu copilei frumőse*. Familia, XII, Nr. 34, 22. aug/3. sept. 1876. p. 397-399.
67. Anastazia Leonescu: *Unu visu*. Familia, VIII, Nr. 25, 18/30. iun. 1872. p. 287.; Ana Botta: *Misiunea femeii in genere si a celei romane in specie*. Familia, X, Nr. 15, 14/26. apr. 1874. p. 170.
68. Visarion Roman: *Chemarea și cultura femeii*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman, pedagog social*, p. 153-154.
69. M. Virtisianu: *Femei'a si chiamarea ei I*. Familia, II, Nr. 16, 5/17. iun. 1866. p. 189.; Vasiliu Popu: *Adeveratele frumsetie femeiesci*. Familia, III, Nr. 12, 19/31. mart. 1867. p. 137.; Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitoriele*. Familia, IV, Nr. 10, 19/31. mart.

1868. p. 117.; Familia, V, Nr. 1, 5/17. ian. 1869. p. 8.; Stefanu Popu: *Economi'a de casa (Pentru secsulu frumosu)*. Familia, V, Nr. 2, 12/24. ian. 1869. p. 14.
70. I. Lapedatu: *Femeia in seclulu alu XIX*. Familia, V, Nr. 17, 27. apr/9. mai 1869. p. 194.; Uó: *Femei'a romana*. Familia, VI, Nr. 44, 1/13. nov. 1870. p. 517.
71. Ionu Dima Petrescu: *Despre emanciparea femeiloru*. Familia, VI, Nr. 5, 1/13. febr. 1870. p. 49-50.; Simeonu Botizanu: *Nu emancipare, ci educatiune*. Familia, VIII, Nr. 3, 16/28. ian. 1872. p. 32.
72. Ana Botta: *Temeiulu vietii familiare*. Familia, X, Nr. 22, 2/14. iun. 1874. p. 261.; *Discursul dsoarei Angela Butean...* Familia, XXXIII, Nr. 47, 23. nov/5. dec. 1897. p. 563.; Neli I. Cornea: *Cultura etică*. Familia, XXXVII, Nr. 24, 17/30. iun. 1901. p. 280.
73. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VI, Nr. 49, 6/18. dec. 1870. p. 584-585.; Ardeleanu: i. m. p. 8.
74. Cioban: *Scrisori cátrá eleve*, p. 21-22.
75. Adelina Olteanu: *Dómn'a casei - femei'a*. Familia, VI, Nr. 22, 31. mai/12. iun. 1870. p. 253-254.; Dionisiu Coriolanu: *Despre temperamentulu femeiloru*. Familia, III, Nr. 8, 19. febr./3. mart. 1867. p. 92.
76. At. Marienescu: *Femei'a diplomata si istorica*. Familia, V, Nr. 44, 2/14. nov. 1869. p. 517.; Ana Botta: *Secretulu fericirii*. Familia, X, Nr. 20, 19/31. mai 1874. p. 236.; Uó: *Misiunea femeii in genere si a celei romane in specie*. Familia, X, Nr. 15, 14/26. apr. 1874. p. 170.; Ana Florea: *Femeia ca medic*. Familia, XXXVIII, Nr. 4, 27. ian/9. febr. 1902. p. 44.; Constanța de Dunca-Schiau: *Feminismul în România*. Familia, XL, Nr. 49, 5/18. dec. 1904. p. 585.
77. S.G.: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, V, Nr. 10, 9/21. mart. 1869. p. 116.; Constantinu: *La emanciparea femeiloru*. Familia, VII, Nr. 49, 5/17. dec. 1871. p. 584.; *Emanciparea femeilor la noi*. Familia, XVI, Nr. 25, 30. mart/11. apr. 1880. p. 156.
78. Georgiu Traila: *Economi'a tempului*. Familia, IV, Nr. 33, 19. sept/1. oct. 1868. p. 388.; Nr. 34, 27. sept/9. oct. p. 398.; Nr. 35, 5/17. oct. p. 409-10.; Lucretia Costa: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VII, Nr. 36, 5/17. sept. 1871. p. 428.
79. At. M. Marienescu: *Romanele si Economia de casa*. Familia, IV, Nr. 22, 23. iun/5. iul. 1868. p. 260-261.
80. Cioban: i. m. 22-27.
81. Uo. p. 27-36.
82. Vasiliu Popu: *Despre sierbi si sierbitóre*. Familia, IV, Nr. 3, 23. ian/4. febr. 1868. p. 31-32.
83. Adelin'a Olteanu: *Dómn'a casei - femeia*. Familia, VI, Nr. 23, 7/19. iun. 1870. p. 265-66.; Letiti'a: *Curteni'a*. Familia, VI, Nr. 12, 22. mart/3. apr. 1870. p. 141.
84. Ardeleanu: i. m. p. 14-15.
85. Vasiliu Popu: *Despre pietate si modestia*. Familia, III, Nr. 17, 23. apr/5. mai 1867. p. 203.; Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, V, Nr. 1, 5/17. ian. 1869. p. 8.; I. Lapedatu: *Femei'a romana*. Familia, VI, Nr. 44, 1/13. nov. 1870. p. 518.
86. Lucretia Costa: *Cugete morale*. Familia, VIII, Nr. 33, 13/25. aug. 1872. p. 383-384.
87. M. Virtisianu: *Femei'a si chiamarea ei I*. Familia, II, Nr. 16, 5/17. iun. 1866. p. 189.
88. Visarion Roman: *Femeia română*. In: Ciolan - Grecu: *Visarion Roman*, p. 250-251.
89. I. Lapedatu: *Femei'a romana*. Familia, VI, Nr. 44, 1/13. nov. 1870. p. 518-519.
90. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, XIV, Nr. 22, 16/28. mart. 1878. p. 131.
91. Lucretia Costa: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VII, Nr. 36, 5/17. sept. 1871. p. 428.; *Inaugurarea Societatii academice Iulia*. Familia, X, Nr. 11, 17/29. mart. 1874.

- p. 131.; Ana Botta: *Misiunea femeii in genere si a celei romane in specie*. Familia, X, Nr. 15, 14/26. apr. 1874. p. 170-171.; *Cătra damele din Selagiu*. Familia, XVII, Nr. 1, 1/13. ian. 1881. p. 4.; *Misiunea femeii române*. Familia, XXXVII, Nr. 6, 11/24. febr. 1901. p. 61.
92. Ionu Dim'a Petrescu: *De la Fagarasiu*. Familia, V, Nr. 49, 7/19. dec. 1869. p. 584.; *Domnişoarele din Bucovina*. Familia, XXIX, Nr. 26, 27. iun/9. iul. 1893. p. 310.; St. Iulianu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VI, Nr. 5, 1/13. febr. 1870. p. 56.
93. At. M. Marienescu: *Numele de botezu si prolec'a*. Familia, V, Nr. 31, 31. iul/12. aug. 1869. p. 361-362.
94. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, III, Nr. 1, 1/13. ian. 1867; *Pesimism séu realitate*. Familia, XXVI, Nr. 27, 8/20. iul. 1890. p. 327.
95. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, VI, Nr. 6, 8/20. febr. 1870. p. 69.
96. Rosa Trandafir: *Despre „chic”*. Familia, XVIII, Nr. 12, 21. mart/2. apr. 1882. p. 142.
97. *Intr'un salon românesc*. Familia, XXIII, Nr. 7, 15/27. febr. 1887. p. 84.; *Domnişoarele române din Sibiu*. Familia, XXX, Nr. 23, 5/17. iun. 1894. p. 276.; *Dómnene române din munţii apuseni*. Nr. 24, 12/24. iun. p. 287.
98. Vasiliu Popu: *Cluburile femeilor in Londr'a*. Familia, II, Nr. 24, 7/19. aug. 1866. p. 282-284
99. I.C. Dragescu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, V, Nr. 14, 6/18. apr. 1869. p. 164.; I. Lapedatu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, V, Nr. 15, 13/25. apr. 1869. p. 176.; uó: *Femeia in seclulu alu XIX*. Familia, V, Nr. 17, 27. apr/9. mai 1869. p. 193-195.
100. At. Marienescu: *Luptele pentru emanciparea femeiloru*. Familia, V, Nr. 18, 4/16. mai 1869. p. 205.; uó: *Arguminte pentru si in contra reformei sociale a femeiloru*. Familia, V, Nr. 19, 11/23. mai 1869. p. 217.
101. Simeon u Botizanu: *Nu emancipare, ci educatiune*. Familia, VIII, Nr. 3, 16/28. ian. 1872. p. 32.
102. Belladonna: *Dam'a frumósa respunde*. Familia, XII, Nr. 29, 18/30. iul. 1876. p. 339.
103. *Emanciparea femeiloru*. Familia, X, Nr. 15, 14/26. apr. 1874. p. 178.
104. *O damă in cafenea*. Familia, XXXII, Nr. 10, 10/22. mart. 1896. p. 113., 119.
105. *Misiunea femeii române*. Familia, XXXVII, Nr. 6, 11/24. febr. 1901. p. 61.
106. Neli I. Contea: *Cultura etică*. Familia, XXXVII, Nr. 24, 17/30. iun. 1901. p. 280-282.